

Fəxrəddin Cəfərov
Məmməd Əliyev

ARXIV İŞİNİN YARANMA TARİXİ VƏ
ARXIVŞÜNASLIQ
(Dərs vəsaiti)

*Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyi, Naxçıvan Dövlət Universitetinin
29 noyabr 2017-ci il tarixli iclasının qərarına
(Pr. № 03) əsasən çapa tövsiyə olunur.*

Bakı 2017

Elmi redaktor: ***Ataxan Paşayev***

*Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv
İdarəsinin rəisi, tarix üzrə elmlər
doktoru, professor*

Rəyçilər: ***Zəhmət Şahverdiyev***
AMEA-nın müxbir üzvü

Rəsul Bağirov
dosent

İlqar Kəngərli
dosent

Fəxrəddin Cəfərov, Məmməd Əliyev. Arxiv işinin
yaranma tarixi və arxivşünaslıq. (Dərs vəsaiti). Bakı:
ADPU nəşriyyatı, 2017 103 səh.

(Ümumtəhsil; ali və orta ixtisas və bakalavr üçün
metodik dərs vəsaiti)

Müəlliflərdən

Arxivlərin və arxiv işinin yaranma tarixi, arxivşünaslığın elm kimi yaranması və fəaliyyəti bu elmin parlaq nümayəndələri, arxiv işinin digər humanitar sahələrlə əlaqəsi, xüsusi olaraq tarix, hüquq və diplomatiya, həmçinin tarixçilərin və muzey işçilərinin hazırlanmasında arxiv işinin rolu əhəmiyyətli etmişdir.

Arxiv işinin tarixində arxeoloji qazıntılar zamanı Qədim Şərqi və Şimali Afrikanın ərazilərində tapılmış maraqlı materiallar arxivlər haqqında əhatəli məlumat verir. Əldə olunan nəticələrdən məlum olur ki, onların bir hissəsi gil, taxta hissələrin, yarpaqların və s. üzərində yazılmışdır. Bu ilkin arxiv materiallarının saxlanma növləri və formaları haqqında məlumat verir.

Kitabda Qədim Mesopotamiya, Xett dövləti, Suriya, Finikiya, Fələstin, Assuriya, Qədim İran, Qədim Misir, Qədim Çin və Qədim Hindistan arxivləri öyrənilir və araşdırılır. Həmçinin Yunanıstan və Roma arxivləri, Yunanıstanda tapılmış yazılı abidələr, onların saxlanma forması və qaydaları, Krit adasında tapılmış Knos sarayının arxivi, Pieosda və Mikkenda tapılmış arxivlər, kitabxana, şəxsi və elmi arxivlər haqqında məlumat verilir. Orta əsrlərdə, feodalizm dövründə arxiv işinin təşəkkül tapması, Avropada və Şərqdə XVI və XVIII əsrlərin arxivləri, İngiltərədə, İspaniyada, Fransada, Vatikanda mərkəzləşdirilmiş arxivlərin yaranması, adı çəkilən

ölkələrdə bu sahənin inkişaf mərhələləri, bank işinin geniş yayılması ilə əlaqədar bu sahədə arxivlərin rolu daha da artırmaqla, arxivçiliyin də öz növbəsində təşəkkülünə, formalaşmasına zəmin yaratdı.

Zaqafqaziya ərzisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Urartu dövlətinə aid mixi yazılı arxiv materiallarına rast gəlinmişdir. XVI əsrdə Ərdəbildə və Təbrizdə qiymətli əlyazmaların, nadir sənədlər və bədii əsərlərin saxlanıldığı böyük kitabxanaların olması ilə bağlı tarixi məlumatlar vardır. Bu faktlar Şərqdə, Azərbaycan ərazisində də arxiv işinin qədim və zəngin tarixindən xəbər verir.

XIX-XX əsrlərdə Avropada, Şərqdə və Amerikada, Böyük Britaniyada, Almaniyada, Fransada, İtaliyada, digər Avropa ölkələrində və ABŞ-da arxiv işinin yaranması və inkişaf mərhələləri ilə əlaqədar əldə olan sənədlər müasir dövrün arxivləri haqqında geniş informasiya verir. Bu sahəyə sistemli yanaşma arxivlərə olan tələbatı müxtəlif tarixi dövrlər üzrə izləməyimizə imkan verir, arxiv işinin məna və əhəmiyyətini ortaya qoyur.

Bu gün müxtəlif arxivlərdə mühafizə olunan dövrümüzdə qədər gəlib çatan sənədlər ayrı-ayrı şəxslərdən, bir hissəsi isə qəza və quberniya arxivlərindən toplanmışdır. Rusiya imperiyasının başqa qəza və quberniyalarında olduğu kimi, Zaqafqaziyada da arxiv materiallarının saxlanması 1917-ci il Oktyabr inqilabına qədər mərkəzləşmiş sistemlə idarə olunmuşdur. Quberniyalarda dövlət və

təşkilat arxivləri ilə yanaşı, XIX əsrin birinci yarısında şəxsi arxivlər də mövcud olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərinə qədər arxiv işində, arxivlərin vəziyyətində və təşkilatlarda heç bir dəyişiklik olmadı. Lakin 1905-ci il inqilabından sonra dövlət dumaları yaradıldığından dövlət duması ali təşkilat olmaqla ayrı-ayrı siniflərdən nümayəndələrlə təmsil olunurdu.

Arxiv işinin yenidən təşkili və mərkəzləşdirilməsi haqqında RSFSR Xalq Komissarları Soveti 1918-ci il 01 iyunda dekret imzaladı. Bu dekretə əsasən, hökumət idarələrinin bütün arxivləri idarə təsisatı olmaq etibarilə ləğv edilir, orada saxlanılan işlər və sənədlər Dövlət Arxiv Fondunu təşkil edirdi. Xalq Maarif sistemində arxivləri idarəetmə orqanları yaradılmışdır. 1918-ci ildən arxiv işinin Baş İdarəsi, 1922-ci ildən RSFSR arxiv idarəsinin orqanları Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin tabeliyinə verilmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz dekret əsas tutularaq Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri N.Nərimanovun 1920-ci il 6 dekabr tarixdə imzaladığı dekretə əsasən, Azərbaycan və Naxçıvan MSSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 13 dekabr 1925-ci il tarixli qərarı ilə Naxçıvan MSSR-də Mərkəzi Dövlət Arxivi yaradılmışdır.

Kitabda arxiv işinin tarixi, dünya arxivlərinin yaranması, keçdiyi yol izlənmiş, Qafqazda və

Azərbaycanda arxivlərin tarixi, formalaşma mərhələləri diqqət mərkəzinə çəkilməklə arxivşünaslıq elminin əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Ümidvarıq ki, bu metodik vəsait ali və orta ixtisas təhsili alan gənclərin elmi dünyagörüşünün formalaşmasında çox böyük əhəmiyyətə malik olacaqdır.

GİRİŞ

Millətlərin, ayrı-ayrı şəxslərin və ya cəmiyyətlərin öz məlumat qaynaqlarına sahib çıxmaları, məlumatın üzərinə əlavələr olunub inkişaf etməsi üçün arxivlər olduqca əhəmiyyətlidir. Arxivlər ayrı-ayrı şəxslərin və millətlərin hüquqlarını, millətlərarası münasibətləri tənzimləyir və qoruyur, əlaqədar olduğu mövzuların aydınlaşmasına və təsbitinə işıq tutur. Bununla yanaşı, hər cür elmi araşdırmalara da yararlı olurlar. Çünki, arxivlərdə mühafizə olunan sənədlər aid olduqları dövrün tarixini, adət və ənənələrini, sosial həyatını, müəssisələrini və bunlar arasındakı münasibətləri gün işığına çıxarırlar. Dövlət qurum və quruluşlarının fəaliyyətlərini, idarə etmə işlərini, hər növ araşdırma və qanun tətbiq etmələrini ehtiva edən sənədləri özündə saxlayırlar.

“Arxiv” sözünün kökü qədim yunancada “arkheion” sözünün latıncaya keçmiş forması olan “archivum”dur. Məna etibarilə arxiv rəsmi dairələrin, müxtəlif müəssisələrin və ya şəxslərin işlərini apararkən, istifadəsi tamamlanmış və mühafizə tələb edən sənədlərin tərtibatlı bir şəkildə, müəyyən qaydalar əsasında bir yerə yığılaraq saxlanıldığı yerdir.

Arxivlərin vəzifə və funksiyaları aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

1. Arxiv materiallarını təsbit etmək və ayırmaq;

2. Arxiv materialını itkiyə məruz qalmaqdan qorumaq;
3. Arxiv materialını lazımi şərtlərdə saxlamaq;
4. Arxiv materialını istifadəyə təqdim etmək;
5. Arxiv materiallarının yenidən təşəkkülünü və bunun yenidən nəzarət altına alınmasını təmin etmək.

Arxiv materialının əsasını dövlət qurumlarında, böyük müəssisələrdə gedən işlər əsasında ortaya çıxan yazışmalar və digər sənədlər təşkil edir. Anacq bütün bu kağızlar arxiv materialı deyil. Toplanan sənədlər arxivdə mütəxəssislər tərəfindən bəlli qaydalar əsasında təsnif edilərək saxlanılır. Arxivləri təşkil edən sənədlər konkretliyi olan materiallar olduğu üçün keçmiş fəaliyyətlərin yaşayan və həqiqi sübutudur.

Arxiv materialları əsasən, gil, tunc lövhələr, papiruslar, əlyazma, makinada yazılmış və ya mətbəədə çap edilmiş kağızlardan ibarətdir. Bundan əlavə, mikrofilmlər, fotosəkillər, səs lentləri, video kasetləri və s. kimi bu qəbildən olan sənədlər də arxiv materialı ola bilər.

Arxivlər sivilizasiyaya çatmış bütün xalqlara məlum idi. Arxivlər bu gün bütün dünya ölkələrində var və onların hər biri tədqiqat üçün maraq kəsb edirlər. Amma bu böyük arxivlər arasında bəzi arxivlər tarix elmi üçün öz sərvəti və xüsusi dəyəri ilə seçilir. Ən qədim arxivlər Şərqi dövlətlərində - Misirdə, Mesopotamiyada, Babilistanda, Assuriyada mövcud olmuşdur. Bunlar adətən, ədəbiyyat əsərləri,

eləcə də məbəd və saraylarda saxlanılmış diplomatik yazışmalar və təsərrüfat sənədləri idilər. Bizə gəlib çatmış qədim şərq arxivlərinin əksəriyyəti mixi yazılıdır.

Arxivlərin tarixi çox qədim dövrlərə qədər söykənir. Arxeoloji qazıntılar zamanı qədim dünyanın bütün ölkələrində arxivlərin mövcudluq izləri aşkar edilmişdir. Qədim Şərq dövlətləri olan Mesopotamiyada, Misirdə və Kiçik Asiyada mövcud olmuş ən qədim arxivlər həm də bu ölkələrdə mövcud olan zəngin mədəniyyətdən xəbər verir. Bu ərazilərdə məbədlər və sarayların anbarlarında quldarların gil üzərində, taxta üzərində, metalda, papirusda və sonra isə perqament üzərində yazılmış qanunlardan, məhkəmə işlərindən və s.-dən ibarət böyük arxivləri tapılmışdır. Bizə gəlib çatmış qədim şərq arxivlərinin əksəriyyəti mixi yazı ilə yazılmışdır. Amma bir sıra arxivlər vardır ki, onlar öz tarixi dəyəri baxımından mənsub olduğu xalqın ən qədim və zəngin, əvəzsiz sərvəti hesab olunur. Misal üçün Əll-Amarın arxivi (Misir), Boğazköy arxivi (Türkiyə), Aşşur hökmdarı Aşşurbanipalın arxivi (İraq), Təl-Xarir arxivi (Suriya) və başqalarını göstərmək olar. Boğazköy arxivi Xett çarlarına aid dövrü əhatə edən 15 min gil lövhəciyi özündə saxlayır və əsasən mixi xətlidir və xett dilindədir. Tarixi və siyasi saxlamanın bəzi mətnləri akkad dilində yazılmış və ayin mətnlərinin hissələri isə başqa qədim dillərdə Luvi, Xett, Hurri və s. dillərdə yazılmışdır. Buradakı sənədlər çar

salnamələri, xronikalar, fərmanlar, müqavilələr, çarların siyahıları, diplomatik yazışmalar, nəsihətlər, qanun külliyyatları, məhkəmə iclaslarının protokolları, mifoloji və poetik mətnlər, astroloji məlumatlar, mətnlər, dualar, mərasimlər, dini bayramların təsvirləri, şumer-akkad-xett lüğətləri və ayrı-ayrı sənədlərdən ibarətdir.

Qədim Misir, Mesopatomiya və Romada bir çox dövlət, məbəd və ailə arxivləri var idi. Mesopotamiyanın Nippur şəhərində, e.ə 2000-ci ilə aid tablet halında sənədlərin saxlandığı bir dövlət arxivi tapılmışdır. Misir ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində e.ə XV-XIV əsrlərə aid arxiv materiallarının mövcud olduğu da elm aləminə bəllidir. Bu arxiv materialları Qədim Misir padşahlarından olan firon Neferirkaranın məbədindən tapılmışdır. Həmin sənədlər padşahın xeyrinə olan işlər, məbəddəki işçilərin sayı və ərzağın paylanması haqqında olan sənədlərdir.

Qədim Yunanıstan ərazisində Krit mədəniyyətinə aid arxivlərin qalıqları qədim Knoss adlı yerdə aşkar edilmişdir. Bu ərazi Krit adasında yerləşir. O da məlumdur ki, e.ə VI əsrdə Qədim Afinada, Qədim Yunanıstanın digər şəhər dövlətlərində arxivlər yaradılırdı. Xüsusən Meetron məbədində arxivlərdən geniş istifadə olunduğu haqda fikirlər mövcuddur.

Qədim Romada ilk arxivlər kahinlər kollegiyasının sərəncamında olmuşdur. Baş arxiv

anbarı senatın Saturn məbəbində olan arxivi idi. Həmin arxiv bizim eramın V əsrində yaradılmışdır. Orada bütün rəsmi sənədlər senatın və başqa idarələrin işləri, əhəlinin siyahıya alınmasına aid və başqa işlər saxlanılırdı. Roma imperiyası dövründə yazılı vərəqlərin başlıca saxlanma mərkəzi imperatorların sarayları olmuşdur. Palatino təpəsində imperator arxivi tikildikdən sonra senyor arxivi və məbəd arxivləri formalaşmağa başlamışdır. Qədim Roma imperiyası dağılandıqdan sonra imperator arxivlərinin böyük bir hissəsinin varisi Vizanti şəhəri olmuşdur.

Erkən orta əsr şərq ölkələrində arxiv işinin inkişafı özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. İran, Çin, Hindistanda, daha sonra yaranmış ərəb ölkələri və Monqolustanda kargüzarlığın və sənədlərin saxlanması sistemi yüksək səviyyədə olmuşdur. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində Şərq ölkələrində VIII əsrə aid arxiv sənədləri aşkar edilmişdir. Həmin dövrə aid sənədlər əsasən ərəb işğalı dövrü, dövlət idarəçiliyi sistemi və vergilərin yığılması ilə bağlı olmuşdur.

I FƏSİL

ARXİVLƏRİN YARANMA TARİXİ

Arxivin tarixi millətlərin tarixi qədər qədimdir. Aparılan tədqiqatlar e.ə. 2000-ci ildə Mesopotamiyada dövlət və səcdəgah arxivlərinin olduğunu sübut etmişdir. Bizim eradan əvvəl III minilliyin ortalarında Şumerlərin istifadə etdikləri yazı mixi yazı adlanırdı. Mixi yazını gil lövhəciklər üzərində mıxla yazırdılar. Bu lövhəcikləri günəş şüaları altında qurudurdular. Gil lövhəcik üzərində yazmaq çətin idi, ona görə də ucu şiş çubuqla gili basıb onun üstündə kiçik cib şəklində cızıqlar çəkirdilər. Mixi yazı ən qədim yazı növlərindən biridir. Bu yazının vətəni Şumer sayılır. Mixi yazı ideoqrafik yazı sisteminə aid edilir. Eradan əvvəl IV minilliyin sonundan etibarən şumerlilər müəyyən anlayışları bildirmək üçün daş və ya çiy gil üzərində basma üsulla çəkilmiş mıxabənzər xətlərin kombinasiyalı şəkillərindən istifadə etmişlər. Gil lövhəciklər üzərində mixi yazılarla yazılmış sənədlər toplusuna diplomatik, məhkəmə, şəxsi-hüquqi, təsərrüfat hesabatları və.s aiddir. Mixi arxivlər qərbin ən müxtəlif ölkələrinin saraylarında və məbədlərdə, həmçinin böyük quldarların (xüsusilə tacir və sələmçilərin) evlərində yaradılmışdır. Mixi yazılardan üç min ilə qədər bir tarixi dövrdə istifadə edilmiş, yeni minilliyin başlanğıcında bu yazı növü sıradan çıxmışdır. İndiyə qədər gəlib çatmış və hal-hazırda mövcud olan ən böyük mixi yazılı arxiv məşhur

Assuriya imperatoru olmuş Aşşurbanipalın qədim kitabxanasının tərkibində olan İraqdakı **“Nineviya”** (Kərkük) mixi yazılı arxividir. Dəclə çayının qərb sahilində olan və bir müddət Aşşur dövlətinin paytaxtı olmuş qədim şəhərin adı ilə adlandırılmışdır. Demək olar ki, Müasir Mosul şəhərinin yanındadır. Burada ilk arxeoloji qazıntılar 1847-ci ildə Ser Austen Henry Layard tərəfindən aparılmış, sonralar bu işlər Corc Smith və Hormuzd Rassam tərəfindən davam etdirilmişdir. Qazıntılar XX əsrin əvvəlində də davam etdirilərək öz bəhrəsini vermişdir. Əvvəllər Britaniya muzeyindən Leonard William King, 1927-ci ildən etibarən də Campbell Thompson tərəfindən qazıntılar davam etdirilmişdir. İraqlı arxeoloqlar İkinci Dünya müharibəsindən sonra qazıntıları aparsalar da, 1981-ci ildən sonrakı işlər Kaliforniya Universitetindən David Stronach tərəfindən davam etdirilmişdir. 1853-cü ildə Qoyuncuq adlanan ərazidə aparılan qazıntı zamanı Assur hökmdarı Aşşurbanipalın saray kitabxanası aşkar edilmişdir. Kitabxanada mixi yazı ilə 25 mindən artıq kitabə aşkarlanaraq elmi dövriyəyə buraxılmışdır. Bunlar şumerlər, babillilər və assurlar tərəfindən hazırlanmışdır. Həmçinin İraqdakı sipparda **“Tanrı şamaşa” (müasir Əbu Habbah)** məbədinin arxivi də saxlanılır. Rassamın Mesopotamiya araşdırmalarına ən böyük töhfəsi 1880-ci ildə tapdığı Kral Nabu-apal-iddin dövrünə aid bir tablettir. Burda tabletin yerləşdiyi yerin Sippar şəhərindəki Günəş Tanrısı Şamaşın məbədi olduğu yazılıdır. Bu hadisəni

izləyən Rassam 18 ay içində məbədin ətrafındakı 170 otaq və 40-50 min qədər üstü yazılı silindr və tablet tapdı. Bu gün Londondakı Britaniya muzeyində olan Aşşur və Babil əsərlərindən bəzisini Nineviya və Sipparda (Əbu Habbah, İraq) bilinən ən qədim qeydlərin də olduğu mixi yazılı tabletləri gün işığına çıxardan, ingilis vətəndaşlığına keçmiş də olsa, bilinən ilk osmanlı və ilk yaxın şərqli arxeoloq Hormuzd Rassam olmuşdur (1826 Mosul - 1910 London).

“Nippurda bel-enlilya məbədinin arxivi”
Nippurun müasir adı Nifferdir, İraqın cənub-şərq segmentində qədim şəhərdir. Bir dövlət mərkəzi olmamaqla birlikdə, Mesapotamiyanın dini həyatında təyinedici bir rol oynamışdır. Şumer əfsanələrinə görə Tanrı Enlil (Akad dilində Bel) bu şəhərdə yaşamışdır. ABŞ-lı mütəxəssislər Mesapotamiyadakı ilk arxeoloji qazıntılarını 1889-1900-cü illər arasında Nippurda həyata keçirmişlər.

“Urukda İnanna-iştar ilahəsinin məbədinin arxivi”: Uruk qədim bir Şumer şəhəridir. Şəhər Fərat çayının bugünkü yatağının şərqində, çayın köhnədən qurumuş bir kanalının üzərində yerləşir. Bəzi mənbələrdə şəhərin adı Erek kimi qeyd edilmişdir. Minlərlə illik səssizliyin ardından Uruk, bir İngilis tədqiqatçı olan Uilliam Loftus tərəfindən, 1849-cu ildə kəşf edilmişdir. Ancaq ilk qeydə dəyər qazıntı işi Julius Jordan liderliyindəki bir Alman qrup tərəfindən

Birinci Dünya müharibəsindən dərhal əvvəl aparılmağa başlanmışdır.

“Laqaşda arxiv”. Laqaş Fərat və Dəclə çaylarının birləşmə yerinin şimal-qərbində, Urukun şərqində yerləşir. Müasir adı Tellodur. Laqaş həm Şumerlilərin, daha sonralar isə Babillilərin ən qədim şəhərlərindən biri olub. Laqaş xarabaları 1877-ci ildə Bəsrədə Fransız konsulu olan Ernest de Sarzec tərəfindən kəşf edilmişdir. Laqaş alçaq, uzun sıralar meydana gətirən məzar kurqanları olan İraqda Tell al-Hiba olaraq bilinən bir bölgədir.

“Misirdə yerləşən böyük Tel əl-Amarna arxivi (tel əl-amarna dimlomatik arxiv)”. Tel əl-Amarna, Nil çayı sahilində qurulmuş, fironlar dövrünə aid qədim yaşayış yerlərindən biridir. İngilis və Alman arxeoloqlar burada bir çox dəfə qazıntı aparmışdır. Krallıq arxivlərində 300-ə yaxın diplomatik yazışmalar tapılmışdır. Bunlar Amarna məktublarıdır. Bu gil tabletlərdən ibarət məktublar Misirlilər ilə Akadların diplomatik yazışmalarıdır.

“Suriyada - Maridə arxiv (müasir adı tell hariri)”. Mari İraq sərhədinə yaxın, Suriyanın şərq cinahında, 1933-cü ildə aşkar edilmişdir.

“Ras-Şamra (qədim Uqarit) arxivi”. Uqarit dövləti Suriyanın qədim dövlətidir. Aralıq dənizi ətrafında, Ras-Şamra təpəsində yerləşmişdir. Təxminən e.ə. VI minillikdə burada ilk şəhərlər meydana gəlmişdir. Onların təxminən 200-ə yaxın allah və ilahələri var idi. 1929-cu ildən etibarən

xarabalarda aparılan qazıntılar nəticəsində tarix baxımından mühüm əhəmiyyətli tabletlər ortaya çıxarılmışdır.

“İranda-Əhəmənilərin qədim paytaxtı Persopolisdə mixi yazılı arxiv”. İranla bağlı ilk yazılı məlumatlar elamlarla əlaqəlidir. Şumer şəhəri Laqaşda tapılan kitabələrdə də elamlar haqqında məlumat əldə etmək olar. Orta Şərqi köç edən bir Hind-Avropa qəbiləsi olan elamlar Urmiya gölünün qərbində məskunlaşmış, sonralar cənuba enərək fars adı verilən bölgəyə yerləşmişdir.

Ön Asiya çox fərqli qəbilələrə ev sahibliyi etmiş bir bölgədir. Bu da məlum coğrafi ərazidə cəmiyyətlər arasında bir çox dilin yaranması ilə bərabər fərqli dil və yazı sistemlərinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Buna görə də elamlardan ibarət İranlıların qurduğu Əhəməni və Sasani imperiyalarında müxtəlif yazı sistemlərindən istifadə və eyni zamanda müxtəlif dillərdə yazışmaların olduğu bilinməkdədir. İranlılar qurduqları qurumlar və buraya təyin olunan işçilər vasitəsi ilə aparılan əməliyyatları qeydiyyatı alır və bunlardan nəzarət etmə vasitəsi olaraq istifadə edirdilər. Qurumlar tərəfindən emal olunan sənədlərdən yararlanmaq qurum içi xəbərləşmədə ən mühüm əhəmiyyətli yollardan biri idi. Həmçinin bu sənədlərin sübut vasitəsi kimi qorunması da təşkil olunurdu. Elam dövrünə aid mixi yazılı mətnlərə sahib olan arxiv və kitabxanalar orta elam dövrünün e.ə. 14-11-ci

yüzilliyə aid sənədləri özündə saxlamaqla mühafizə etmişdir. İranın Xuzistan əyalətinin cənub-qərbində olan və indi Həft Təpə adlanan Qabnakda aparılan tədqiqatlar nəticəsində üç arxiv ortaya çıxmışdır. Bunlardan biri kitabxana-arxiv idi.

Əhəməni imperiyasının mərkəzi olan Persepolis e.ə. VI əsrin sonlarına doğru İran şahı I Dara tərəfindən qurulmuşdur. Persepolis (qədim fars dilində: Parsa, Farsca: Təxt-i Cəmşid), İranın Fars ostanındakı Şiraz şəhərinin şimali-şərqindədir.

“Türkiyədə b.e.ə XX -XIX əsrdə Assuriya müstəmləkəsi Kaneş (müasir kültəpə) arxivi”.

Türk idarə və mədəni həyatında arxivlərin çox qədimlərə gedən tarixi Orta Asiya türklüyünə qədər uzanmışdır. Orta əsrlərin ən mədəni millətlərindən biri olan uyğur türklərinin şəhərlərində zəngin kitabxanalar, rəsmi dairələr, notariuslar, gömrük təşkilatı, məhkəmələr və rəsmi yazışmaların saxlanıldığı yerlər –arxivlər olması tarixi mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Orta Asiya uyğur-türk şəhərlərində müxtəlif millətlərə mənsub arxeoloq və tarixçilər tərəfindən aparılan qazıntı və araşdırmalar bu mədəniyyətin zənginliyi haqqında bu günə qədər bilinməyən bir çox məqamı aydınlaşdırmış və gün üzünə çıxarmışdır.

Anadolu Səlcuqlarında da zəngin kitabxanaların və rəsmi yazışmaların saxlanıldığı yerlərin – arxivlərin olduğu aparılan elmi araşdırmalar nəticəsində ortaya çıxarılmışdır (?).

Kültəpə Kaniş Krallığının mərkəzi və Anadoludakı Assur Ticarət müstəmləkələr sisteminin baş şəhəri idi. Kültəpə, Kayserinin 5 km şimal-şərqindədir. E.ə. 2000-ci ildə Anadoluya gələn Hetlərin qurduğu ilk şəhərdir.

“Het hökmdarlarının Boğazköy arxivi (Orta Anadoluda, Antalya, Hattuşa)”. Dünyada məşhur olan mixi yazılı arxivlər içərisində xüsusilə qeyd edilir. Hattuşa Türkiyənin Çorum vilayətinin 82 km cənub-qərbində, dövrümüzdəki adı ilə Boğazkale mahalında yerləşir. Hattuşanın şimalda qalan hissəsinə “Aşağı şəhər”, cənubda qalan hissəsinə “Yuxarı Şəhər” deyilir. Hattuşadakı qalıqları birinci dəfə Fransız arxeoloq Charles Texier kəşf etmişdir. 1893-1894-cü illərdə burada qazıntılar başlanmışdır və bu qazıntılardan sonra 1906-cı ildə Alman Hugo Vinckler ilə İstanbul Arxeologiya Muzeyindən Thedor Makridi mixi yazısı ilə yazılmış böyük bir Het arxivi tapmışdır. Hattuşada e.ə. III. minillikdən etibarən məskunlaşma görülməkdədir. Bu dövrdəki yerləşmələr, ümumiyyətlə Büyükkale ətrafında meydana gəlmişdir. Bizim eradan əvvəl XIX və XVIII əsrlərə aid Aşağı Şəhərin Assuriya Ticarət Dövrü yerləşmələri görülməkdədir və şəhərin adına ilk dəfə bu çağa aid yazılı sənədlərdə rast gəlinmişdir. Hattuşanın Qədim Qalıqları bu gün YUNESKO-nun Dünya Mədəniyyətinin sərvətləri siyahısında yer alır. Het hökmdarlarının Boğazköy arxivində (Orta Anadoluda, Antalyada, Hattuşada) 15 mindən çox gil

lövəcik vardır. Bunlar akkad dilində yazılmış tarixi və siyasi mətnlər, başqa qədim dillərdə (luvicə, hetcə, hurricə) mərasimlərin mətnlərinin parçaları və əsasən, het dilində mixi yazılardır. Bura hökmdarların salnamələri, xronikalar, fərmanlar, müqavilələr, hökmdarların kitabçaları, diplomatik yazışmalar, bağışlama yazıları (hədiyyə qeydləri), məhkəmə iclaslarının protokolları, atçılıq haqqında yazılar, mifoloji və poetik mətnlər, falçıların öngörmə, astroloji mətnləri, ilahələrin, duaların, ayinlərin və dini bayramların təsviri, şumer, akkad və het lüğətləri və.s daxildir. Bu arxivin demək olar ki, bütün mətnləri e.ə. XIV-XIII əsrləri əhatə edən yeni het dövrünə aiddir. İstisnayı haldır ki, buradakı yalnız bir sənədin e.ə. XVII əsrə aid olduğu müəyyənləşmişdir. O, 1906-1912-ci illərdə Hugo Vinckler tərəfindən qazılaraq aşkar edilmişdir. Tədqiqatı 1931-ci ildən alman arxeoloqu Kurt Bittel davam etdirmişdir. Hugo Vinckler Tell-el-Amarnı arxivindən diplomatik məktublar, II Sarqonun salnamələri və digər bir sıra mixi yazılı mətnləri öyrənmiş və dərc etmişdir. Bu günə kimi Hattuşa arxivində tədqiqatlar davam edir, xüsusilə 30-cu ildə alman arxeoloqu K.Bittelin xeyli sayda işlər görmüşdür. XIX-XX əsrin əvvəllərində uğurlu arxeoloji qazıntılar, mixi xətlə yazıların şifrənin açılması ikiçayarasında müxtəlif məzmunlu bir çox mixi yazılı mənbələrin tapılması, tarixçilərin qədim çağlar haqqındakı biliklərini çox zənginləşdirdi. İkiçayarasına bitişik ərazilərdə qədim Elam

ərazisində, Persdə, Urartuda, Hett hökumdarlığında, həmçinin Misirdə aparılan qazıntılar zamanı orada tapılmış materialların öyrənilməsi bu ölkələrin xalqlarının babil mixi yazısından istifadə etdiklərini deməyə imkan verir. Dəqiq və təbiət elmlərin nümayəndələrinin mixi yazılı mənbələrin tədqiqinə cəlb edilməsi, qədim Babil mədəniyyətinin yüksək səviyyədə açılmasına kömək edirdi. Amma Almaniya şərqşünaslıq məktəbi (Hugo Vinckler, Henrix Şliman, Fridrix Delic və digərləri) babilliləri irəli çəkmək üçün dünya konsepsiyasının inkişafına onların əsas səbəb olduğunu bildirirdilər və sübut etməyə çalışırdılar. Dünya mədəniyyətinin tarixi, guya ki, biliklərin inkişafının əsası babildə qoyulmuşdur, İddia edirdilər ki, Babil dünya xalqlarının əksəriyyətinin mədəniyyət ocağıdır. Bu nəzəriyyəyə görə Aralıq Dənizi xalqları, Hindistan, Çin, Cənubi Amerika mədəniyyət elementlərini ondan götürmüşdür. XX əsrin ilk onilliklərində bu konsepsiya qızgın müzakirələrə səbəb oldu. Alman tarixçisi, misirşünas Adolf Erman və amerikalı misirşünas James Henry Breasted bu konsepsiyanı kəskin tənqid etmişdir. Onlar göstərdilər ki, hətta Mesopotamiya ilə qonşu olan Misir yazısını və mədəniyyətini özü yaratdığını, Babilistanlıların astronomik biliklərinin öyrənilməsinə əsasən F.K.Kuqder Babilistan mədəniyyətinin xüsusi qədimliyinin nəzəriyyəsini təkzib etdi. B.A.Turaev də babilionizmi fəal tənqid etmişdir. Bütün bunlarla birlikdə onu da qeyd etməliyik ki, qədim yazılı

abidələr Zaqafqaziyada, qədim Urartu dövlətinin ərazisində də aşkar edilmişdir. Bunlar gil lövhəciklərdəki mixi yazıların mətnləri, habelə daşlar və əşyalar üzərində yazılmış mixi yazılardır. 1850-ci illərdə Xorsabat qazıntıları zamanı Assur hökmdarlarının siyahısı tapılmışdır. 1854-cü ildə Ur şəhərinin axtarışları zamanı Qatran-təpə yaxınlığında yeni şumer kitabələri aşkar edilmişdir ki, bu da məlum coğrafiyanın tarixi haqqında konkret elmi fikir deməyə əsas verir. 1877-1900-cü illərdə Fransanın Bəsrədəki səfiri Ernest de-Sarzek Laqaş qazıntıları zamanı 30 minə qədər mixi kitabə meydana çıxarmışdır. Suriya, Türkiyə, İran, Misir ərazilərindən də qədim mixi yazılar tapılmışdır. Nineviyadan 25 mindən çox, Arraphadan 4 min, Şuşarradan 150, Aşşurdan 700, Nippurdan 720, Babil, Borsippa, Sippar və s.-dən 10 min, Maridən 20 min, başqa yerlərdən yüzlərlə sənəd tapılmışdır. Təkcə Moskvanın A.S.Puşkin muzeyində 2000-dən artıq mixi yazı lövhəsi saxlanılır. Bu sırada Azərbaycan ərazisindən tapılmış abidələrin də xüsusi yeri vardır. Qeyd edək ki, Culfa rayonu ərazisindəki İlandağda e.ə. 820-810-cu illərə aid mixi yazılı kitabə aşkar olunmuşdur. Kitabədən məlum olur ki, Urartu çarları İşpuini və onun oğlu Minuanın dövləti birgə idarə etdikləri dövrdə bu əraziyə basqınlar edilmişdir. İşgalçılara qarşı mübarizə məqsədi ilə regionun qədim yaşayış yerlərində möhtəşəm müdafiə istehkamları

(Oğlanqala, Qalacıq, Govurqala və sair) inşa edilmişdir.

Qədim Yunanıstanda arxivlərin yaranmasının başlanğıcı b.e.ə. VI əsrə aiddir. B.e.ə. IV əsrdə Afinada dövlət aktlar Meetron məbədində bir yerdə toplanmışdı. Qədim Yunanıstan ərazisində Krit mədəniyyətinə aid arxivlərin qalıqları qədim knoss yerində aşkar edilmişdir. Başqa qədim yunan şəhər-dövlətlərində arxivlər, həmçinin məbədlər mövcud idi. Romada hər soyad öz sənədlərini qiymətləndirirdi və xüsusi yerdə atrium yanında onları saxlayırdı. Ancaq arxivlərin əsas inkişafı imperatorlar zamanında oldu və xüsusilə, Şərqi Bizans İmperiyasının başlıca dövlət sənədləri, burada *Scrinia sacri palatii* imperator sarayında saxlanılırdı. Bu dövrdə ayrı-ayrı əyalətlərdə yaxşı təşkil olunan arxivlər mövcud olub. Roma arxivləri əvvəlcə kahinlərin ixtiyarında idi. E.ə. V əsrin ortasında Saturnun məbədində sensorlar tərəfindən və kvestorlar tərəfindən idarə olunan "Senat arxivi" yaradılmışdı. Orada bütün rəsmi sənədlər senatın və başqa respublika idarə işlərinin sənədləri, əhalinin siyahıya alınmasına aid və digər sənədlər saxlanılırdı. Avqustun vaxtında imperiyanın qurulmasıyla Palatino təpəsində İmperator Arxivi yarandı. Qədim Roma İmperiyası dağılandan sonra imperator arxivlərinin bir hissəsinin varisi Vizanti şəhəri oldu. Romada respublika zamanı kvestorlar *aerarium*-da saxlanılmış (*cura tabularum publicarum*) respublikanın ən əsas aktlarını qoruyurdular.

Orta əsrlərdə şərq ölkələrində arxiv işinin inkişafının özünəməxsus xüsusiyyətləri olmuşdur. Belə ki, orta əsrlər dövründə, XII-XIII əsrlərdə İranda, Çində və daha sonra Böyük Moğol İmperiyasında (Babur İmperiyası), Hindistanda kargüzarlığın və sənədlərin saxlanılmasının mükəmməl sistemi mövcud idi. Şərq ölkələrinin bir çox arxivləri olduqca inkişaf etdirilmişdi. Tədqiqatçılar VIII əsrin birinci rübündə ərəb fəthi dövrünə aid dövlət idarəçiliyi sistemi, vergilərin yığılması və.s ilə bağlı çox sənəd və materiallar tapmışdır. Tədqiqatlar nəticəsində Orta Asiya dövlətlərində ilkin yazı haqqında məlumatlar olan bəzi abidələr qalmışdır. Bu sırada e.ə. I minilliyə aid böyük qablar və saxsı parçaları üzərindəki yazılar Parfiya imperiyası və Orta Asiya ərazisində digər dövlətlərin dövlət idarəetmə sistemini və iqtisadi münasibətlər sistemini öyrənməyə imkan verirdi. Zərəfşan çayının yuxarısındakı Muğ dağında VIII əsr Soğdakça dilinə aid sənədlər aşkar edilib. Ərəblər ilə Mərkəzi Asiya xalqlarının mübarizəsi haqqında məlumatlar verən, VIII əsrin birinci rübünə aid edilən Soqidiananın təsərrüfatı haqqında məlumatlar, vergilərin yığılması haqqında, dövlət idarəçiliyi sistemi ilə bağlı bir çox sənədlər çox maraqlı faktlar verir. IX-X əsrin sonunda Samanilərin dövlət arxivlərinin də mövcud olması barədə məlumatlar vardır. Burada mərkəzi arxivlərlə yanaşı ayrı-ayrı ərazilərin arxivləri də mövcud olmuşdur. Bu dövrdə ağac, dəri, perqament kağızla əvəz edilmişdir.

Həmçinin böyük feodalların kitabxanaları, şəxsi arxivləri də mövcud olmuşdur. Yaxşı məlumdur ki, böyük mütəfəkkir, həkim və filosof Əbu Əli İbn Sina Samani əmirinin kitabxana arxivinin ətraflı təsvirini vermişdir. Bu təsvirlərdə arxivçilik və kitabxanaların məlum dövrdə nə qədər sistemli şəkildə təşkil olunduğu görünməkdədir.

Bu dövrdə Asiya xalqlarında da analoji arxivlər yaranmağa başlamışdır. VII-XIII əsrlərdə mövcud olan Mərkəzi Asiyanın bir çox ölkələrində (yəni monqol istilasına qədər) həmçinin İranda, Çində, sonra Babur İmperiyasında (yəni Böyük Moğol İmperiyası) kargüzarlığın və sənədlərin saxlanılmasının nizamlı sistemi mövcud olmuşdur. Mənbələrin verdiyi məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, həmin dövrdə, Şərqdə arxiv işi Qərbi Avropa ölkələrindən daha yüksək səviyyədə olmuşdur. Mərkəzi arxivlərlə bərabər, ayrı-ayrı feodalların və ərazilərin arxivinin mövcud olduğu məlumdur. Qərbdə bu dövrlərdə arxivlər böyük monastırlarda, yepiskopluqlarda və feodal cəngavər qalalarında yerləşirdi. Tez-tez çıxan yanğınlar və daxili müharibələr arxivlərin məhv olmasına gətirib çıxarırdı. V-IX əsrlərdə mövcud olan dünyəvi (aristokrat, kübar dairələrinə mənsub) arxivlər demək olar ki, bizə qədər gəlib çatmamışdır. Belə ki, Fransada Kral arxivi ölkənin birləşməsiylə özünə əyalətlərin və ayrı feodalların arxivlərini daxil etdi. İspaniyada XV əsrin sonunda Simankas qalasında

ümumispaniya kral arxivi yaradılmağa başladı. İngiltərədə isə XIV əsrdə üç kral arxivi mövcud idi: Vestminster sarayında, London qalasının qüllələrinin birində, Şapeldə lülə halında bükülmüş kağızlar. XVI əsrdən etibarən Dövlət kağızlarının arxivi yaradılmağa başlandı. İngiltərədə saxlanılan orta əsr sənədlərinin qorunmasına səbəb qanunvericilik təsisatının erkən inkişafı və ölkənin ada mövqeyində olmasına görə nisbətən təhlükəsiz olması olmuşdur. Qərbi Avropada orta əsrlərə aid əlyazmaların toplanması və nəşrində Mavristilərin də xüsusi rol olmuşdur.

II FƏSİL

YENİ DÖVRDƏ ARXIV İŞİNİN TARİXİNİN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Arxiv işinin təşkilində inqilaba qədər, sovet dövrü və xarici arxivlərin iş təcrübəsinin öyrənilməsi prosesi arxiv işi üzrə qanunvericiliyin yaradılması, arxiv işinin toplanması və elmi təşkili, keçmişdə arxiv işlərinin elmi və metodiki təcrübəsinin öyrənilməsi arxivşünaslığın elm kimi formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

XVIII əsrin sonunda Böyük fransız inqilabı dövlətçilik sahəsində olduğu kimi arxiv işində də yeni mərhələnin əsasını qoydu. Yaranan köklü dəyişikliklərdən sonra arxivlər millətin sərvəti elan edilmiş, feodal və kilsə arxivlərinin sənədləri feodalizmə qarşı mübarizədə güclü vasitəyə çevrilmişdi. 1789-1790-cı illərdə Milli, sonra Müəssislər məclisi Fransanın Milli Arxivinin yaradılması haqqında qərarlar qəbul etdi. Fransada 1790-cı ildə ilk Fransız Milli Arxivi yaradıldı. Burada inqilab dövrü ölkəsinin qanunverici müəssisələrinin fəaliyyətinin zəifləməsi nəticəsində təxirə salınmış qiymətli kağızlar cəmləşdirilməyə başlandı. Konvent Mərkəzi Dövlət Arxivini Milli Arxiv elan edən dekret dərc etdirdi. Yeni qanunvericilik sənədlərin təhvil verilməsini əmr etmişdi. Belə ki, torpaq və məhkəmə məsələləri üzrə tarixi materiallar, əyalətlərdəki analoji materiallar departament arxivlərində cəmləşməli idi.

Yalnız tarixi baxımdan dəyərli sənədlər Paris Milli Kitabxanasına təhvil verilirdi. Həmçinin bütün arxivlərin (bütün dövlət arxivlərinin) açıqlığı prinsipi təsdiq edilmişdi.

Birinci Fransa inqilabı zamanı sənədlər ilə zəngin olan anbarlar çox böyük təhlükə qarşısında idi. Fəal xadimlər ədalətsiz imtiyazları, istismar edilən hüquqları xatırladan feodal Fransasına aid hər şeyi dağıtmağa qərar verdilər. Tarixçi De-Labord 12 mart 1792-ci ildə Vendomedəki vandalizmi (mədəniyyət abidələrinin amansızcasına dağıdılması, məhv edilməsi) belə təsvir etmişdir: "Perqamentləri seçərək arxivləri dağıtmağa və köhnə xartiyaları yandırmağa başladılar". Birinci Fransa inqilabından sonra arxiv işinin təşkilində çox yaxşı dövlət təcrübəsi yaradıldı. I Napoleon böyük, mərkəzləşdirilmiş arxiv yaratmaq ideyasını həyata keçirməyi planlaşdırırdı. O, işğal etdiyi bütün Avropa ölkələrindəki arxivləri Parisə gətirmək istəyirdi. Böyük daşınmaya 1812-ci ildə İtaliya, Almaniya və Hollandiyadan başlandı. O, 21 mart 1812-ci ildə Sena çayının sol sahilində bütün dünya arxivlərinin yerləşdirilməsi üçün nəhəng bir qala (Palais des archives) tikilməsi əmrini vermişdi. Ancaq bu dövrdə dünyadakı siyasi şərait tamamilə dəyişməyə başladı. 1813-cü ilin oktyabr ayında Napoleonun Leipzig döyüşündə məğlubiyyəti onun iqtidarının sonunu yaxınlaşdırdı. Artıq düşmən orduları Parisə çatmışdı. O, 1814-cü ildə taxtdan salınaraq Eva adasına sürgün olundu. Bundan sonra

Avropa arxivlərindən gətirilmiş sənədlərin geri qaytarılması başlandı. Napoleonun parlaq ideyası Parisi bütün dünya tarixinin mərkəzi etmək idi, amma ideyası gerçəkləşmədi.

XIX-XX əsrlərdə Fransada arxivlərin mərkəzləşdirilməsi istiqamətində müəyyən addımlar atıldı. Dövlət arxivlərinin saxlanma yerlərinin müəyyənləşməsi, arxivlərin xüsusi olaraq yaradılmış idarəetmə orqanına tabe edilməsi bu sahədə görülmə işlərdən idi. XIX əsrdə arxivlərin açıqlığı prinsipinin qəbul edilməsi arxiv sənədlərindən istifadə edilməsini nisbətən asanlaşdırdı. 21 mart 1884-cü il dekretinə görə bütün arxivləri (milli, departament, icma və kasıbların himayə edilməsi müəssisələri) idarə etmə funksiyası xalq maarif nazirliyində cəmlənmişdi. Bütün departament arxivləri, eyni zamanda kommunal (şəhər təsərrüfatına aid olan) və hospital arxivləri arxiv idarəsinə tabe olurdu. Bu məqsədlə burada xüsusi ali komissiya və dörd əsas müfəttiş fəaliyyət göstərirdi. Fransanın mərkəzləşmə sistemi bir çox ölkələr üçün nümunə rolunu oynadı.

1809-cu ildə İsveç Milli Arxivinin qurulmasının ardınca Finlandiya Milli Arxivi yaradılmış, ardınca 1814-cü ildə Norveç Milli Arxivi və 1848-ci ildə Danimarka Milli Arxivi fəaliyyətə başlamışdır. 1879-cu ildə Belçikada, 1875-ci ildə Hollandiyada arxiv islahatı başlandı. Bu ölkələrdə Daxili İşlər Nazirliyinə tabe olan dövlət arxivlərinin (mərkəzilər və əyalətlər) şəbəkəsi yaradıldı.

İngiltərədə isə arxivlərin konsentrasiyası (yəni, bir yerə toplanması) yarımçıq qalmışdı. Ümumi Dövlət Arxivinin yaradılması haqqında 1838-ci ildə qanun qəbul olunmuş, 1854-cü ildə yeni tikilən binada Londonun bütün tarixi deposu cəmlənmişdi. Buraya fəaliyyət göstərən müəssisələrin bəzi materialları daxil olurdu. İngiltərədə Dövlət Arxivi hansısa bir nazirliyə və ya idarəyə tabe edilməmiş, heç bir ümumi arxiv idarəsi, şəbəkə və ya yerli dövlət arxivi yaradılmamışdı. İtaliya arxivlərinin konsentrasiyası isə XIX əsrin ikinci yarısına qədər qalmış, 1808-ci ildə Neapolda Baş Arxiv, 1815-ci ildə Venesiyada Dövlət Arxivi, XIX əsrin ortalarında isə Florensiyada mərkəzləşmiş arxiv yaradılmışdır. İtaliyanın birləşməsindən sonra arxiv işində də islahatlar aparılmışdır. 1861-ci ildə İtalyan krallığının Arxivi yaradılmış, bütün dövlət arxivləri Daxili İşlər Nazirliyinin tabeliyinə verilmişdi. Almaniyada arxiv islahatları XIX əsrin birinci yarısında yalnız ayrı-ayrı alman dövlətlərinin (Prusya, Bavariya, Saksoniya və s.) daxilində keçirilmişdir. Arxivlərin inkişafı və onların məlum mərkəzləşdirilməsi, sənədlərin elmi-tədqiqatı arxiv elminin inkişafında yeni mərhələ yaratdı. Avropada qismən inkişaf etdirilmiş hər bir ölkədə tarixçilərin-arxivçilərin xüsusi kadrlarının hazırlığına başlandı və bu sahədə aparıcı rol Fransa oynadı. Hələ 1821-ci ildə burada Əlyazmalar (Ekole des chartes) Məktəbi kimi tanınan xüsusi Arxiv İnstitutu yaradılmışdı. Analoji məktəblər və institutlar

dünyanın bir çox başqa ölkələrində də tədricən yaradılmışdır.

Arxiv işinin inkişafı ən yeni dövrdə inkişaf etmiş, keçmiş müstəmləkə və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xeyli dərəcədə fərqlənirdi. Ümumalman Dövlət Arxivi yalnız 1919-cu ildə yaranmışdır. Birinci Dünya müharibəsinin və Veymar Respublikasının yaradılması prosesi də bu sahəyə təsirsiz ötüşməmişdir (1918-ci ildə Veymar şəhərində Milli Məclis tərəfindən konstitusiyaya aktı qəbul edildikdən sonra Almaniya dövləti Veymar Respublikası adlanmağa başlayır).

ABŞ-da Mərkəzi Dövlət Arxivi 1934-cü ilə qədər yox idi və arxiv materialları ayrı-ayrı ştatlar üzrə cəmlənirdi. 1934-cü ildə ABŞ-ın Milli Arxivinin yaradılması haqqında qanun qəbul edildi. Qeyd etmək lazımdır ki, İkinci Dünya müharibəsi arxiv işinə də böyük ziyan vurmuş, şərqdə qismən, Mərkəzi Avropada isə bir çox arxivlər məhv edilmişdi. Bu dövrdə Almaniya 18 mindən yuxarı cildlik sənədlər Praqa arxivinə köçürülür. Almaniya arxivlərinin bir çoxu məhv olmuş, həmçinin İtaliya arxivləri zərər görmüşdü. Müharibədən sonra Şərqi Almaniya 2 milyondan yuxarı saxlama vahidləri, arxiv sənədləri və aktlar verilmişdi. Bu sənədlər faşist Almaniyasının dağıdılması zamanı Sovet Ordusunun döyüşçüləri tərəfindən məhv olmadan xilas edilmişdir. Həmçinin bir çox xilas edilmiş arxiv sənədləri Polşa, Çexoslovakiya, Rumıniya, Macarıstan, Fransa kimi

hökumətlərə təhvil verilmişdir. Müharibədən sonrakı dövrdə arxiv işi nəzərəcarpacaq dərəcədə təkmilləşdirilir, mikrofilm və film sənədlərdən geniş tətbiq edilməyə başlanmışdır. İlk filmlərin və mikrofilmlərin arxivləri Fransa, İtaliya, AFR-də yaranmağa başlayır, sənədlərin bərpa edilməsinin yeni üsulları tətbiq olunurdu. Qərbdə dövlət arxivləri ilə yanaşı, çoxlu xüsusi arxivlər (müəssisələrin, səhmdar cəmiyyətlərin, siyasi partiyaların) yaradılırdı.

Avropada burjua inqilablarından sonra mərkəzləşmiş dövlətlərin yaranması, müstəmləkə siyasətinin genişlənməsi nəticəsində arxivçilik sahəsindəki Avropa təcrübəsi Şərqə, Avropanın müstəmləkələrinə də ayaq açdı. Hindistanda 1891-ci ildə ingilislər tərəfindən Milli Arxiv yaradıldı. Bu təcrübəyə əsaslanaraq ardınca 1892-ci ildə İndoneziyada Milli Arxiv yaradılmasına başlandı. Onu da qeyd edək ki, Şərq ölkələrində müstəmləkə hakimiyyəti nəticəsində yaranan diqqətsizlik arxiv işinə neqativ təsir göstərdi. Müstəmləkə və yarımüstəmləkə ölkələrinin böyük şəhərlərində arxivlərə biganə münasibət, arxivlərin müstəmləkəçilər tərəfindən talan edilməsi bu sahədə durğunluq yaratmaqla yanaşı ölkələrin milli sərvətlərinin talanmasına da səbəb olurdu. Şərqin bir çox qədim əlyazmalarının Avropa ölkələrinə aparılması bu sahədə aparılan siyasətin nəticəsi idi.

Rusiyada arxiv işinin tarixi. Erkən və orta əsrlər dövründə Rusiyada ümumi inkişaf dövlətin formalaşmasına, dövlətçilik təcrübəsinin artması isə xüsusi əhəmiyyətli dövlət sənədlərinin gərəkliliyinin nəzərə alınaraq mühafizə olunması gərəkliliyi ideyasını doğururdu. Sənədlər tozağacı qabığında, taxta lövhələrdə, perqamentlərdə, XIV əsrdən sonra isə kağızda yazılırdı. XI-XIII əsrlərdə ayrı şəxslər dini, tarixi və bədii məzmunlu əlyazmaları toplamağa başlayırdılar. Bunun nəticəsi olaraq Knyaz və monastr arxivləri meydana gəldi. Novqorodda 375 tozağacı qabığından hazırlanmış sənədlər aşkar edilmişdir. Bu əhalinin XI-XV əsrlər arasında savadlılıq dərəcəsinin geniş olmasını, tarixi əhəmiyyətli sənədlərin qorunmasının vacibliyini göstərməkdədir. Eyni zamanda görünür ki, həmin dövrdə böyük feodalların, tacirlərin və varlı sənətkarların arxivləri də olmuşdur. XV əsrdə Novqorod Feodal Respublikasının Dövlət arxivi formalaşmışdır. Rus qanunvericiliyində “Arxiv” adı ilk dəfə olaraq I Pyotr hakimiyyəti dövründə yarandı, XVIII əsrin birinci rübündə I Pyotrun dövlət aparatının yenidən təşkil etməsi arxivlərin vəziyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdi. XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Demidovix, Yusupovix, Şeremetevix, Kurakinix, Qolisinx, Voronsovix kimi böyük arxivlər yarandı. XVIII əsrdə tarixi sənədlərin toplanmasına maraq artmışdı. I Pyotr, Yekaterina, A.D.Menşikova, D.M.Qolisına, A.P.Volnskoqo, Q.A.Potemkina, A.A.Kuşeleva və bu

kimi şəxslərdə xüsusilə böyük kolleksiyalar və qədim əlyazmalar olmuşdur. XVIII əsrin ikinci yarısında 2 yeni tarixi arxiv yaradılmışdı. Bunlar Dövlət köhnə işlərin Sankt-Peterburq arxivi (1780-ci il) və Dövlət Köhnə işlərin Moskva Arxivi (1782-ci il) idi. XIX əsrin başlanğıcında Çar Rusiyasında iki növlü arxiv mövcud idi. Hər bir yerli və mərkəzi təşkilatların özünün arxivi var idi. Bu arxivlərdə yerli və mərkəzi təşkilatların fəaliyyətləri nəticəsində toplanmış sənəd materialları saxlanılırdı. Bundan başqa 6 əsas tarixi təşkilat arxivi mövcud idi. Bunlar Moskva köhnə işlər arxivi, Metvaj arxivi, Razryad – Senat, Moskva Xarici İşlər İdarəsinin arxivi, Peterburqun köhnə işlər arxivi idi ki, altı təşkilat arxivinin beşi Moskvada yerləşirdi. Bu arxivlərdə ləvğ edilmiş təşkilatların sənəd materialları saxlanılırdı. XVIII əsrin axırlarında Polşa Rusiya İmperiyasından ayrılandan sonra Belarusiya və sağ sahil Ukrayna Rusiya İmperiyasına daxil oldu. Belarusiya və Ukrayna ərazisində Polşa və Litva dövlətlərinin mövcud olduğu vaxtlarda inzibati ərazi və məhkəmə işinə dair aktlar, sənədlər və qramotalar toplanmışdır ki, bu sənədlərdə Belarusiya və Ukraynanın siyasəti və iqtisadiyyatı əks etdirilmişdir. Bildiyimiz kimi, Belarusiya və Ukrayna Rusiya İmperiyasının tərkibinə daxil olandan sonra onların əraziləri quberniya və qəzalara bölündü, quberniya və qəzalardakı təşkilatların fəaliyyətləri nəticəsində yerli arxiv materialları toplanaraq quberniya və qəzalarda təşkilat arxivləri yarandı. Ləvğ edilmiş təşkilatların

arxiv materialları mövcud olan təşkilatlara verilirdi. XIX əsrin əvvələrində mərkəzi təşkilatlarda dəyişikliklər aparılır, kollegiyaların yerində nazirliklər yaradılırdı. 1802-ci ildə xarici, hərbi və dəniz nazirlikləri yaradıldı. Elə həmin ildə daxili, maliyyə, xalq maarifi, ədliyyə nazirlikləri yaranmışdı. II Yekaterina tərəfindən ləvğ edilmiş kollegiyaların vəzifəsini nazirliklər əvəz edirdi. Bir müddətdən sonra nazirliklərin sayı artdı. Nazirliklərin işinə və fəaliyyətinə rəhbərlik etmək üçün Nazirliklər Komitəsi və Ali Dövlət Şurası yaradıldı. Kəndli üsyanlarının artması ilə əlaqədar olaraq (1825-ci ildə dekabr üsyanları və s.) 1826-cı ildə üçüncü şöbə yaradılmışdır. Bunlar üsyançılar və ziyankarlara qarşı tədbirlər aparırdılar. Əhalinin vəziyyəti və davranışları haqqında hər il quberniyalardan şöbəyə hesabatlar verilirdi. İnqilabçılar və üsyançılarla mübarizə üçün 1826-cı ildə Jandarma Üsul İdarəsi (korpus) yaradılmışdır ki, bunların fəaliyyəti 1917-ci il fevral inqilabına qədər mövcud olmuşdur.

XIX əsrin birinci yarısından başlayaraq mərkəzi və yerli idarələrin arxiv materiallarının məhv edilməsinə başlayırlar. Bu məhv edilmə oktyabr inqilabına qədər gəlib çatır. Arxiv materiallarının ləvği ilk dəfə 1845-ci ildən Daxili İşlər Nazirliyi üzrə aparılırdı. Çar hökuməti arxiv sənədlərinin ləvği üçün qanun vermişdir. Bu qanunda göstərilir ki, təşkilat rəhbərləri və qubernatorlara icazə verilsin ki, yaranma müddətindən 10 il sonra arxiv materialları, qubernator

və təşkilatların rəhbərləri tərəfindən məhv edilsin. Mövcud olan təşkilatların qiymətli sənədlərinin ləvği kargüzarlıq işlərinə baxan çinovniklər tərəfindən əhəmiyyətsiz materiallar kimi ləvğ edilirdi. 1848-ci ildən başlayaraq qəzalardakı təşkilatların arxiv materialları məhv edilirdi. 1845-ci ildə arxiv materiallarının məhv edilməsi haqqında Çar hökumətinin qanunu mövcud olan təşkilatlarda da arxiv materiallarının külli miqdarda məhv edilməsinə səbəb olmuşdur. 1847-ci ildə 18 quberniyada 30 min, 1852-ci ildə isə 68 min saxlama vahidi məhv edilmişdir. Həmin dövrdə mərkəzi və yerli təşkilatlarda külli miqdarda nazirlik və təşkilatların sənəd materialları məhv edilmişdir. Təşkilat arxivlərinin quruluşu bildiyimiz kimi, XVIII əsrdə də mövcud idi. Bu sahədə XIX əsrin birinci yarısından cüzi dəyişikliklər olmuşdur. Müəyyən islahatlar aparılır və 1819-cu ildə Moskva Hərbi Nazirliyinin Baş ştatının arxivi yaradılır, biraz sonra həmin arxiv keçmişdə I Pyotrun generalı Lefarotanın malikanəsində yerləşdiyi üçün onun adı ilə yəni, Lefarota arxivi adlanır. Bu arxivdə hərbi hissələrin fəaliyyəti, planları və s. haqqında materiallar saxlanılır. Bu arxiv hərbi nazirlik yaranana qədər – XIX əsrə qədər mövcud olmuşdur.

Nəhayət 1834-cü ildə Rusiya İmperiyasının dövlət arxivi təşkil edildi. Bu arxivin yaranmasında əsas məqsəd dövləti idarəetmə və siyasi sənədlərin qorunması idi. Burada I Pyotrun dövründən qalmış

çarın ailələrinin tərkibinə dair, çarın məktubları, gizli işlər haqqında əmrlər, gizli dəftərxana məlumatları, daxili və xarici siyasət, Pyotr və Yekaterinanın şəxsi yazışmaları toplanmışdır. Bundan başqa kəndli üsyanları haqqındakı materiallar, Ukrayna, Sibirdəki dövlət aparatlarının sənəd materialları da bu arxivdə qorunurdu. 1834-cü ildə Rusiya İmperiyasının dövlət arxivi yaranandan sonra Peterburq köhnə sənədlər arxivi ləvğ edilmişdir. Dövlət əhəmiyyətli sənədlərdən bir hissəsi çarın işinə aid olduğundan dövlət arxivinə verilir. Dövlət arxivlərinin sənədlərinin içərisində Puqaçov üsyanına gizli kəşfiyyat işləri, dövlət ələhinə üsyan və inqilablar, casusluq və s. haqqında materiallar olmuşdur.

1835-ci ildə Moskva arxivlərində olan sənəd materiallarını elmi-texniki cəhətdən tərtibi, bir yere toplanması haqqında hökumət komissiyası təşkil edilir. 10 ilə yaxın işləyən komissiyanın az nəticə verdiyindən çar hökuməti bir neçə arxivlərin birləşməsinə məsləhət bildi. Beləliklə, 1852-ci ildə Razyadno - Senat, Pomestno Votçinnıy və Moskva köhnə sənədlər arxivləri birləşdirildi. Bu arxivlər Ədliyyə Nazirliyinə tabe olmaqla Moskva Ədliyyə Nazirliyinin Arxivi adlandırıldı. Həmin vaxt Peterburqda Ədliyyə Nazirliyinin arxivi mövcud idi. Birləşmiş arxivlər əvvəlki hüquqlarını itirərək Moskva Ədliyyə Nazirliyinin arxivinə tabe oldular. Mejevoy arxivi isə heç bir dəyişiklik olmadan fəaliyyət göstərirdi. Beləliklə, XIX əsrin ortalarına qədər

Rusiyada 8 tarixi təşkilatlar arxivi mövcud olmuşdur: Moskva Xarici İşlər Nazirliyi; Moskva Ədliyyə Nazirliyi; Mejavoy; Moskva Müdafiə Nazirliyinin Baş ştatı; Rusiya İmperiyasının Peterburqdakı Dövlət Arxivi; Kiyev; Vitebsk və Vilenski aktlar arxivləri. Bu arxivlərdə Rusiya İmperiyasının tarixi, Belarus, Ukrayna və başqa millətlərin tarixinə dair arxiv materialları saxlanılırdı. Bunlardakı arxiv sənədlərinin yaxşı və düzgün saxlanılmaması üzündən arxivlərdə dəyişikliklərin aparılması lazım gəlirdi. 1820-ci ildə baron Q.A.Rozenkompf mötəbər və rütbəli şəxs olmaqla tarix arxivlərindən keçmiş qanunların toplanması və verilməsi komissiyasının üzvü olduğu üçün arxivlərin dəyişilməsi lahiyəsini təklif etdi. O, 1649-cu ildən başlayaraq dövlət qanunlarının toplanması və tərtibi üçün tarix arxivlərinə müraciət etməli oldu. 1812-ci il müharibəsindən sonra tarix arxivləri, xüsusilə Moskva tarix arxivi pərakəndə olduğu üçün bu qanunların aşkar edilməsi və toplanmasına çətinlik törədirdi. Bu vəziyyət çar hökumətinin rütbəli şəxsi Q.A.Rozenkompfu məcbur etdi ki, arxivlərin təkmilləşməsi haqqında islahat versin. Bu islahat Moskva, Peterburq tarix arxivinin sənəd materiallarının birləşməsindən, vahid siyahısının tərtibindən ibarət idi. Q.A.Rozenkompf qeyd edirdi ki, qanunların aşkar edilməsinə köməklik göstərmişdir. Onun fikrincə, bütün arxivlər birləşməli, vahid Çar Rusiyasının arxivi yaradılmalı idi. Əlbəttə, bu baş tutmadı. Yalnız Moskva və Peterburq tarix

arxivlərinin birləşməsinə səbəb oldu. Çar Rusiyasının mövcud olan təşkilatlarında arxiv sənədlərinin məhv edilməsi mədəni zadəgan və ziyalı burjuaziya ailələrini düşündürməyə başlamışdı. Onlar arxivlərdən elmi-tədqiqat işi üçün də istifadə edilə biləcəyini düşünürdülər. XIX əsrin birinci yarısında bir neçə təşkilat və müəssisələr arxiv materiallarının aşkar edilməsi və nəşr olunması işinə başladılar. Bu materialların ən çoxu o vaxtkı təşkilat arxivlərində idi. 1811-ci ildə Moskva arxivində dövlət fərman və müqavilələrin toplanıb çap edilməsi üçün komissiya yaradılır. Bu komissiyanın fəaliyyəti nəticəsində çar və knyazların müqavilənamə və qramotalarından ibarət 5 mindən artıq sənəd çap etdirilmişdir. Bu kitablar qraf Rumyansevin şəxsi vəsaiti hesabına nəşr etdirilirdi. 1835-ci ildə sənəd materiallarının aşkar edilib nəşrə hazırlanması üçün yaradılmış komissiya Razryad-Senat arxivindəki sənəd materiallarının xülasəsini, boyar (qədim Rusiyada: zadəganlar, əyanlar silkinə mənsub adam, mülkədar) və dvoryan (zadəgan) ailələrinin adlı siyahısını Pomestno-Votçina arxivinin siyahısını hazırlayır. 1843-cü ildə Kiyev, Podolski və Volinski quberniyalarındakı sənəd materiallarının aydınlaşdırılması və siyahısının çıxarılması haqqındakı komissiya 1845-ci ildən Ukraynanın tarixinə dair Pamyatniki (torpaq sahibkarlarının hüquq və vəzifələri, kilsə və monastırlar, mülkədar adlarının verilməsi və s.), 1859-cu ildən isə "Pamyatnikov" kitabları yerində

“Rusiyanın cənub qərb arxivi” adı ilə nəşrlər buraxmışdır. Həmin dövrdə Rusiya imperiyasında ayrı-ayrı elmi ictimai cəmiyyətlər fəaliyyətə başlayır. Bu cəmiyyətlər tərəfindən Rusiyanın tarixinə dair materiallar arxivlərdən aşkar edilərək çap etdirilirdi. Buna misal olaraq, 1804-cü ildə Moskvada, 1839-cu ildə Odessada yaranmış cəmiyyətləri göstərmək olar. Rusiyanın tarixinin öyrənilib yazılmasında məşhur tarixçi Karamzinin də böyük rolu olmuşdur. Çoxlu arxiv materialları əsasında çox tomlu Rusiya tarixini yazan Karamzin başqa tarixçilərə də təsir göstərmişdir. 1809-cu ildə Senator Borozdin Rusiyada səyahətə çıxaraq qədim kitabların və sənədlərin öyrənilməsi ilə maraqlanmışdır. 1829-cu ildə Elmlər Akademiyası arxiv işçisi Stroyevin rəhbərliyi ilə arxivlərə ekspedisiya təşkil etmişdir. 1829-cu ildən 1834-cü ilə qədər həmin səyahətçilər 200-dən çox kilsə, monastır və yerli təşkilatların arxivlərində olmuşlar. 14 quberniyadan 3000 ən qədim sənəd aşkar etmişlər. Stroyevin rəhbərliyi altında toplanmış sənəd materiallarının nəşri üçün 1834-cü ildə Peterburqda arxeoqrafiya komissiyası təşkil edilmişdir. Həmin komissiya Stroyevin səyahətçiləri olmayan kitabxana və arxivlərdə olaraq əlavə materiallar toplayırdılar. Arxeoqrafiya komissiyası tərəfindən bir neçə tomdan ibarət tarixi aktlar, hüquq elmi və s. elmlərlə aid məcmuələr buraxılmışdı.

Zaqafqaziyada arxiv işinin yaranması. XIX əsrin əvvəllərində Gürcüstan, bir qədər sonra Ermənistan və Azərbaycan Rusiya İmperiyasının tərkibinə qatılır. Zaqafqaziya yaşayan azərbaycanlılar, gürcülər, ermənilər, acarlar və s. millətlərin öz ana dillərində yazıları olmuşdur. XI əsrə aid Gürcüstan çarının sənədləri arxivdə saxlanılır. XV əsrdə Gürcüstan çarlığı üç çarlığa: Kartalin, Kaxet, İmeretin çarlığı, beş knyazlıq: Qurniya, Minqeriya, Abxaziya, Svanetiya və Samixe ayrılır. Azərbaycan və Ermənistanda da bir neçə xanlıq və sərdarlıq yaradılmışdı. Naxçıvan, Bakı, Gəncə, Şəki, Qarabağ, Maku və Erevan sərdarlıqları (knyazlıqları) mövcud olmuşdur. Xanların, çarların və knyazların özlərinin çinovikləri var idi. Onların mirzələri, darğaları, xəzinədar və başqa vəzifəli şəxslərinin olması tarixi mənbələrdə də öz əksini tapmışdır. Darğalar əhalidən torpaq və vergi rüsumları yığirdılar. Xanlıqlar ərazi dairəsinə bölünürdü. Dairələri idarə etmə naiblərin və dairə rəislərinin əlində idi. Onlara da nəsilli bəylər, sultanlar, minbaşılar xidmət götürirdilər. Bunların fəaliyyəti nəticəsində kargüzarlıq işlərinin meydana gəməsi prosesi başlayır. Əhalidən bu və ya digər verginin alınması yazı kitablarında öz əksini tapırdı. Xidmətçilərə xidmətləri üçün vəsaitin verilməsini xan və ya sərdarlar ildə bir dəfə hesablayırdılar. Alınmış vergilərə ayrıca qəbzlər verilirdi. Darğalar, sərdarlar dairə kəndlərini gəzərək qəbzləri yığıb özlərinin xan və sərdarlarına təqdim edirdilər. Xanlar və knyazlar

ən iri torpaq sahibləri idilər. Torpaqların idarə edilməsi üçün xanlıq və çarlıqlardan xüsusi qramotalar verilirdi. XI əsrə aid olan qramotalardan bir neçəsi bizim vaxtımıza qədər gəlib çatmışdır.

Zaqafqaziyada yerli orqanların yaradılması ilə əlaqədar olaraq Çar hökuməti əvvəlki təşkilatların arxivlərini Zaqafqaziyadan Rusiyaya köçürür, bir hissəsini isə məhv etdirirdi. Zaqafqaziya xalqlarının milli azadlıq mübarizəsi vaxtlarında arxiv materiallarının əksəriyyəti məhv edilmişdi. 1826-cı ildə Yelizavetpolda inqilabçılar çar hökmranlarının arxivini ələ keçirərək hamısını məhv etmişdir. Beləliklə tarixi əks etdirən sənədlər sıradan çıxarılırdı. XIX əsrə qədər, eləcə də bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatan sənədlər ayrı-ayrı şəxslərdən, bir hissəsi isə qəza və quberniya arxivlərindən toplanmışdır. Rusiya İmperiyasının başqa qəza və quberniyalarında olduğu kimi, Zaqafaziyada da olan təşkilatların arxiv materialları özlərində saxlanılırdı. XIX əsrdən etibarən Zaqafqaziya təşkilatlarında arxiv materiallarının saxlanması 1917-ci il oktyabr inqilabına qədər Rusiyanın başqa quberniyalarındakı kimi olmuşdur. Zaqafqaziyada arxiv materiallarının saxlanmasına bu dövrlərdə diqqət göstərilməmişdir. Çar çinovnikləri arxiv sənədlərinə qiymət vermədiklərindən, saxlanması vəziyyəti yaxşı olmadığından külli miqdarda tarixi sənədlər puça çıxmışdır. Zaqafqaziyada dövlət və təşkilat arxivləri ilə yanaşı XIX əsrin birinci yarısında şəxsi arxivlər də

olmuşdur. Məlum olduğu kimi, Rusiyda monarx və dvoryanların şəxsi arxivləri XIX əsrə qədər olmuşdur. Monarx və dvoryanlar güclə kəndlilərdən torpaqları alır, onları məcbur edirdilər ki, zavod və fabriklədə işləsinlər. Ticarət və sənaye şəbəkələrinin artması ilə əlaqədar olaraq fabrik və zavodlarda arxivlər yaradılır və bu arxivlər həmin sənaye müəssisələrinin tarixini əks etdirirdi. Əhalinin mədəni səviyyəsinin artması ilə əlaqədar olaraq ayrı-ayrı şəxslərin, elmi sahiblərin, yazıçıların, şairlərin arxivləri formalaşırdı. Həmçinin monastr və dvoryan arxivlərindən başqa şəxslərin istifadə etməsinə icazə verilmirdi. XIX əsrin birinci yarısında Çar Rusiyasında olan mərkəzi və yerli təşkilatlarda dəyişiklik aparmaqda məqsəd dvoryanların hökmranlığını möhkəmlətməkdən ibarət olmuşdur. Təşkilatların ləğvi ilə əlaqədar olaraq arxivlər də ləğv edilmişdir.

XIX əsrin 60-cı illərində Çar Rusiyası dvoryan monarxiyasının burjuaziyaya çevrilməsi haqqında bir addım irəli atdı. 1854-1855-ci il müharibəsindən sonra kəndli üsyanlarının təzyiqi nəticəsində Çar hökuməti məcbur oldu ki, təhkimçilik hüququnu ləvğ etsin. Təhkimçilik hüququ əsasən 1861-ci ildən öz marağını güdən dvoryanlar arasında formalaşmışdı. Təhkimçilik hüququnun ləvğ edilməsi kəndlilərin torpaqların bir hissəsindən məhrum olmaları və onların ağır vəziyyətə düşməsi ilə nəticələndi. 1857-ci ildə quberniyalarda təhkimçilik hüququnun ləvğindən sonra kəndlilərin işinə baxmaqdan ötəri quberniya

dvoryanlarının komitəsi yaradılır. Komitənin mövcud olduğu dövrdə komitə üzvləri, torpaq sahibləri, kəndlilərin öz ağaları ilə əlaqəsi, kənd təsərrüfatının vəziyyəti və sairə məlumatlar toplayırlar ki, bu arxiv sənədləri bizim vaxtımıza qədər gəlib çatmışdır. Bundan başqa 1857-ci ildə Peterburqda kəndlilərin təhkimçilik üzrə məxfi komitələri yaradılır. Bir il sonra, yəni 1858-ci ildə həmin məxfi komitə kəndlilərin işi üzrə baş komitəyə çevrilir. Bu komitə bütün Rusiyada təhkimçilik hüququnun ləvğ edilməsinə rəhbərlik etmişdir. Quberniya və qəzalarda yerli dvoryanların rəhbərliyi nəticəsində çoxlu arxiv materialları toplanır. 60-cı illərdə burjuaziya islahatı ilə əlaqədar arxivlər haqqında da islahat aparılmışdır. Bu islahata əsasən 1869-cu ildə Birinci Arxeoloji qurultayda Moskva Ədliyyə Nazirliyinin direktoru Kolaçev arxivlərin vəziyyəti haqqında məruzə etmişdir. Kolaçev arxiv materiallarının toplanması və başqa tədbirlər haqqında təkliflər verir. 1871-ci ildə İkinci Arxeoloji qurultayda Kolaçev öz məruzəsini təkrar edir. Qurultayın təklifləri ilə arxiv işlərində islahat aparmaq üçün komissiya yaradılır və komissiyanın sədri Kolaçev seçilir. Kolaçev təklif edirdi ki, xüsusi arxiv təşkilatları yaradılsın. Onun təklifi ilə Baş Arxiv Komissiyası bütün Çar Rusiyasında olan arxivləri əhatə etməli idi. Kolaçev təklifində qeyd edirdi ki, nazirliklərdə ümumi arxivlər yaradılsın. Quberniyalarda olan təşkilat arxivlərinin materialları yaranmış arxivlərdə toplansın. O, arxiv

işçilərinin hazırlanmasına da çox fikir verirdi. Kolaçev Arxeoloji İnstitut yaranmasını təklif edir ki, institut dövlət və təşkilat arxivləri üçün arxivçi kadrları hazırlasınlar. Kolaçevin arxivlər haqqında olan islahatı təsdiqə verilir, axırda islahat layihəsi qəbul edilmir. Amma o, bununla kifayətlənmir, Arxeoloji İnstitut açılmasına nail olur və quberniyalarda elmi arxiv komissiyaları yaradılır. 1887-ci ildə Kolaçev Peterburqda öz şəxsi evində Arxeoloji İnstitut açır və bu instituta ali təhsillilər qəbul edilirdi. Oxuma müddəti 2 il olmaqla arxivlər üçün təkmilləşmiş arxiv işçiləri hazırlayırdılar. İnstitut 1899-cu ildən isə ali təhsil məktəbinə çevrilmişdi. İnstitut quruluşu dəyişilərək arxeoloji mütəxəssislərin hazırlanması ilə məşğul olur. İnstitutun fəxri adını almaq üçün 5000 manat pul verilməsi lazım gəlirdi. Beləliklə, bu instituta oxumaq üçün yox, ali təhsilli diplomu almaq üçün jandarma, çinovnik və tacirlər daxil olurdular. 1907-ci ildə Moskva Dövlət Arxeoloji İnstitutu açılaraq Oktyabr inqilabına qədər mövcud olur. Mövcudluğu dövründə bu institut bir neçə min nəfər təkmilləşmiş mütəxəssis hazırlayır. Bu institutu bitirənlərin əksəriyyəti arxiv işinə getmirdilər. Oktyabr inqilabından sonra arxivlərə işə gələnlərin əksəriyyəti xalqın düşməni olduqları üçün arxivlərdən qovulurdular. Kolaçevin arxivlər haqqında olan layihəsinin məğlubiyyəti burjuaziya dvoryanlarını yeni-yeni arxiv islahatı hazırlanmasına yönəltdi. 1899-cu ildə on birinci arxeoloqların qurultayında

Ədliyyə Nazirliyinin müdiri Samakvasov arxivlər haqqında yeni hazırladığı layihə ilə çıxış etdi. Onun bu lahiyəsi əvvəlcədən burjuaziya ziyalıları tərəfindən Moskvada bəyənilmişdi. Samakvasov təklif edirdi ki, mərkəzi arxiv idarəsi təşkil edilsin. Bu arxiv orqanlarının ali orqanı sayılsın. Arxiv idarəsi nəzdində mərkəzi dövlət arxivləri yaradılsın, bu arxivlərdə dövlət təşkilatlarının arxiv sənədləri saxlanılsın. Bu təşkilatlar 75 ildən sonra arxiv materiallarının dövlət arxivlərinə verilməsi təmin etsin. Samakvasov quberniyalarda olan 12 iri şəhərlərdə vilayət dövlət arxivləri yaradılmasını məsləhət bilirdi. Dövlət arxivləri olmayan başqa şəhərlərdə isə quberniya dövlət arxivləri yaradılsın, burada mövcud olan dövlət arxivlərinin sənəd materialları toplansın. Kalaçev və Samakvasovun arxiv haqqında tərtib etdikləri layihələrdə məqsəd burjuaziya arxivlərini mərkəzləşdirməkdən ibarət idi. Əlbəttə, bu arxivlərə yalnız mövcud olan təşkilatların arxiv materialları qəbul edilirdi. Fabrik, zavod, bank, dəmir yolu, ticarət təşkilatlarının arxiv materialları dövlət arxivlərinə qəbul edilmirdi. Beləliklə, burjuaziya dövründə olan birləşmələr arxiv materiallarının birləşməsi deyildi. Dövlət arxivlərinin yaranması, tədqiqatçıların arxiv sənədləri üzərində tədqiqat aparmalarına imkan yaratdı. Bütün bu hadisələr dvoryanların xeyrinə deyildi. Ona görə ki, dövlət təşkilatlarından toplanmış arxiv sənədləri burjuaziya zadəganlarının istifadəsi üçün idi. XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin

əvvəllərində Çar Rusiyasında saxlanılan arxiv materiallarının vəziyyəti və materialların saxlanması haqqında vəziyyəti nəzərdən keçirdikdə aşağıdakı vəziyyəti görürük.

Əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, XIX əsrin ortalarından arxiv materiallarının məhv edilməsi aşkar edilmişdir. XIX əsrin ikinci yarısında arxiv materiallarının külli miqdarda məhv edilməsinə yol verilmişdir. Belə ki, Daxili İşlər Nazirliyində olduğu kimi, 1859-cu ildə Hərbi Nazirliyin arxiv materiallarının ləvğ edilməsinə başlayırlar. Hərbi hissələrin hərəkətləri və tikilmiş qalalar haqqında olan məlumatlar yandırılır. Məxfi olmayan sənədlər isə kağız fabriklərinə verilirdi. 1861-ci ildən başlayaraq Yollar Nazirliyi, Xalq Maarif və Rabitə Nazirliklərində arxiv materiallarının məhv edilməsinə, 1862-ci ildə Dövlət Əmlakı Nazirliyi və 1864-cü ildən isə Maliyyə Nazirliyinin arxiv materiallarının məhv edilməsinə razılıq verilir. Hər bir nazirlik öz bildiyi kimi saxlanması lazım gəlməyən arxiv materiallarını ləvğ edirdilər. Saxlanması lazım gəlməyən sənəd materiallarının ayrılması savadsız dəftərxana işçilərinə tapşırılırdı.

1843-cü ildə Qafqaz nomestlərinin arxiv materiallarının işlənməsi üçün komissiya təşkil edilir. Həmin komissiya 1864-cü ildə öz işini qurtararaq təqdimat verir ki, 45 min saxlama vahidindən 33 mini məhv edilsin. Bu ləvğ edilən sənədlər bir arxivdə saxlanılır. Həmin ləvğ edilən saxlama vahidlərindən il

ərzində 98 arayış hazırlanmışdı. Buna baxmayaraq, 1866-cı ildə komissiya 35 min saxlama vahidini ləvğ edir. 1884-cü ildə quberniyalarda elmi arxiv komissiyalarının təşkili haqqında çar tərəfindən qanun verilir. Bu komissiyanın məqsədi təşkilatlar tərəfindən məhv edilməsi üçün ayrılmış sənəd materiallarını nəzərdən keçirməklə onların elmi-əməli dəyərini yoxlamaq idi. Beləliklə, komissiya üzvləri yalnız məhv edilmək üçün ayrılmış arxiv materiallarına baxmaq hüququna malik idilər. Bundan başqa nəinki təşkilatlarda saxlanılan sənədlərə, hətta həbsxana, jandarma idarələri və banklardan tullanması lazım gələn sənədlərə də baxmalarına icazə verilirdi. Komissiya tərəfindən seçilmiş sənədlər bir yerə toplanaraq tarix arxivləri yaradılır, bu arxivlərdən tədqiqatçıların istifadə etmələrinə icazə verilirdi. Arxivlər üçün təşkil edilmiş elmi komissiyalar yerli qubernatorların razılığı ilə təyin edilirdilər. Buna görə də komissiya üzvləri özlərindən aslı olmayaraq, mülkədarların, tacirlərin, keşişlərin əlində idilər. Komissiyaların sədri adətən yerli qubernatorlardan təyin edilirdi. Həmin dövrün məsul arxiv işçisi olan Samakvasov qeyd etmişdir ki, arxiv materiallarının saxlanması və arxiv işi quberniyalarda 150-200 “alim”, savadsız keşiş, çinovnik, zadəgan və başqa savadsız şəxslərə tapşırılmışdı. Təşkil olunmuş komissiyalar dövlətdən heç bir yardım almırdılar, onlar ayrı-ayrı şəxsi adamların hesabatına və yaxud da yerli bir neçə təşkilatların (земства, şəhər duması,

dvoryan təşkilatları) hesabına ildə yüz manat alırdılar. Komissiyanın binası olmadığından tarixi sənədlər, binanın qülləsi və ya padval hissəsində saxlanılırdı. 1884-cü ildə çar hökuməti qanununa əsasən arxiv komissiyaları yerli qubernatora tabe olmaqla illik hesabatlarını Peterburq Arxeoloji İnstituta göndərdilər ki, İnstitut da Elmlər Akademiyasına təqdim edirdilər. Komissiyanın başında sədr, onun koməkçisi, işlər müdiri dururdu. Bunlar da komissiya üzvlərindən seçilirdilər. 1884-cü ildən hər bir quberniyada komissiya qubernatorluğunun razılığı ilə qubernator arxivləri yaradırdılar. Beləliklə də, 1887-ci ildə Ryazan, Tambov və Tver, 1891-ci ildə Kalunski quberniya "elmi arxiv" komissiyaları təşkil edilirdi. Komissiyalar hüquqlarından və vəzifələrindən istifadə edə bilmədiklərindən komissiyanın sədrləri 1908-ci ildə komissiyanın hüquqlarının dəyişdirilməsi haqqında layihə hazırlayırlar. Bu layihədə göstərilir ki, komissiya üzvlərinin bütün arxivlərə buraxılmasına icazə verilsin. Komissiya yalnız Daxili İşlər Nazirliyinə tabe olsun. Komissiyanın işinə nəzarət etmək üçün nazirliklərdə xüsusi iclaslar çağırılsın və dövlətdən onlara köməklik edilsin. Çar hökuməti komissiyanın tərtib etdiyi reformanı (islahatı) dayandırır. 1914-cü ildə Birinci Ümumrusiya Arxiv Komissiyalarının qurultayı çağırılır. Bu qurultayda komissiyanın çar hökumətinə həmişə sadıq olmaları qeyd edilir, maddi cəhətdən təmin olunmaları xahiş edilir. Lakin arxiv işinin

yaxşılaşdırılması istiqamətində bu qurultayın heç bir köməkliyi olmur. XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində tarixi təşkilat arxivlərinin fəaliyyətində dəyişiklik edildi.

1864-cü ildə Rusiya İmperiyasının dövlət arxivi Peterburq Xarici İşlər Nazirliyinin arxivi ilə birləşərək Peterburq Dövlət Xarici İşlər Nazirliyinin Baş Arxivi adlandırıldı. Bu vəziyyətlərdə arxiv oktyabr inqilabına qədər mövcud olmuşdur. 1867-ci ildə hərbi nazirliyin baş ştabına tabe olan hərbi elmi arxiv, xəritələrin toplanması və arxiv sənədlərinin bir yerə yığılması ilə əlaqədar olaraq hərbi-elmi arxiv adlanırdı. Bu arxiv hərbi nazirliyə tabe olmaqla, XIX əsrin ortalarında tarixi arxiv adlanmışdır. Bunlardan biri Peterburqda olan hərbi-elmi arxiv, digəri isə Moskvada olan arxiv idi. Burada XIX əsrə qədər olan hərbi təşkilatların və çar hökumətinin arxiv materialları saxlanılırdı. Milli ənənələrin artması ilə əlaqədar olaraq millətlər tarixinə dair arxiv materiallarının toplanmasına başlanmışdı. 1880-ci ildə Ukraynada, Xarkovda universitet nəzdində tarix arxivi yaradılır. Bu tarix arxivinə XIX əsrə qədər olan Ukraynanın sol sahili təşkilatlarının materialları toplanır. Arxivlər burjaziyanın vəsaiti ilə yaranırdı. 1902-1903-cü illərdə Vitebsk qədim aktlar arxivi Vilinski arxivi ilə birləşdirilir. Vilinski qədim aktlar arxivi adlanır. Beləliklə, XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində Rusiyada 10 tarix təşkilat arxivi mövcud olmuşdur. Bunlar aşağıdakılardır:

Moskva Xarici İşlər Nazirliyi, Ədliyyə Nazirliyi, Mejavoy arxivləri, Moskva "Dvorskiy" arxiv, Moskva Hərbi Nazirliyin, Peterburq Dövlət Xarici İşlər Nazirliyinin, Hərbi mütəxəssislər, Kiyev, Vilinski, Xarkov qədim aktlar arxivləri. Bu nazirlik və təşkilatların arxiv sənədləri özlərində saxlanılırdı. XIX əsrin ikinci yarısından Rusiyada sənəd materiallarının aşkar edilib nəşr edilməsi işinə böyük əhəmiyyət verilirdi. XIX əsrin ikinci yarısında kapitalist təşkilatlar, daha doğrusu, kapitalistlər təşkilatlarının arxivlərini şəxsi arxivləri kimi saxlayırdılar. Başqa şəxslər həmin materiallardan istifadə edə bilmirdilər. Bu materiallarda Çar Rusiyası dövründən, burjuaziya və dvoryanların fəhlə və kəndlilərə verdikləri əzab-əziyyətdən danışılırdı. XIX əsrin ikinci yarısında hədiyyə verilmə, satılmalar nəticəsində arxiv kolleksiyaları yaradılır. Bu kolleksiyaların yaranmaları nəticəsində 1860-1863-cü illərdə vətəndaşlıq aktları haqqında 2 cilddən ibarət Fedotov və Çexovski tərəfindən məcmuə buraxılır. XX əsrin əvvəllərində arxiv işində, arxivlərin vəziyyətində və təşkilatlarda heç bir dəyişiklik olmadı. Lakin 1905-ci il inqilabından sonra dövlət dumaları yaradıldı. Dövlət dumasına ali təşkilat olmaqla ayrı-ayrı siniflərdən nümayəndələr seçilirdi. Dumaya əsasən dvoryan burjuaziya ailələrindən seçilirdi. Fevral burjua-demokratik inqilabı və ya Fevral inqilabı-1917-ci ildə Rusiyada Çar mütləqiyyətini devirmiş, fevralın 25-də 300 min

adamin iştirak etdiyi tətıl başlanmışdı. Fevralın 27-də Petroqradda ümumi siyasi tətıl silahlı üsyana çevrildi və fevralın 28-də inqılabin qələbəsi ilə nəticələndi. Bunun nəticəsində Rusiyada ikihakimiyyətlik - bir tərəfdə Müvəqqəti hökumətin hakimiyyəti, digər tərəfdə Fəhlə Deputatları Sovetinin hakimiyyəti yarandı. 1917-ci ilin sentyabr-oktyabr ayları ictimai-siyasi vəziyyətin coşqun olduğu vaxtda, siyasi əhəmiyyətli sənədlərin bir hissəsi Petroqraddan çıxarılmış və müxtəlif şəhərlər üzrə yerləşdirilmişdi. Nəticədə onlardan bəziləri tamamilə məhv edilmişdir. Sənədlərin saxlanılmasının mərkəzləşdirilmiş təşkilatının olmaması və tarixi abidələr kimi sənədlərə çinovniklərin laqeyd münasibəti arxiv işinin vəziyyətinə mənfi təsir edirdi.

Arxiv işinin yenidən təşkili və mərkəzləşdirilməsi haqqında RSFSR Xalq Komissarları 1918-ci il 01 iyunda dekret imzaladı. Bu dekretə əsasən hökumət idarələrinin bütün arxivləri idarə təsisatı olmaq etibarı ilə ləvğ edilir, onlarda saxlanılan işlər və sənədlər Dövlət Arxiv fondunu təşkil edirdi. Xalq Maarif Komissarlığı sistemində arxivləri idarəetmə orqanları yaradılmışdı. 1918-ci ildən arxiv işinin Baş İdarəsi, sonra isə 1922-ci ildə RSFSR Arxiv İdarəsinin orqanları Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin tabeliyinə verilmişdi. 10 aprel 1929-cu ildə SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Sovetinin qərarına əsasən SSRİ Mərkəzi İcraiyyə

Komitəsi yanında SSRİ Mərkəzi Arxiv İdarəsi yaradılır. SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında SSRİ Mərkəzi Arxiv İdarəsi ümumittifaq əhəmiyyətində olan arxiv fondlarını idarə etmək sahəsində müttəfiq respublikaların mərkəzi arxiv idarələrinin fəaliyyətinə ümumi istiqamət vermək və bu fəaliyyəti birləşdirmək məqsədini daşıyırdı. Respublikalarda arxiv orqanlarının sistemi unifikasiya edilmişdi. 1936-cı ildə o vaxtkı SSRİ Konstitusiyası qəbul edildikdən az sonra, 30-40-cı illərin ayrıcında Mərkəzi Arxiv İdarəsi SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığının tabeliyinə verilir. Bu yenidən təşkil edilmə o vaxtkı ittifaqa daxil olan respublikalarda da baş verir. Yalnız 13 yanvar 1960-cı ildə SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin fərmanı ilə SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin Baş Arxiv İdarəsi Daxili İşlər Nazirliyi sistemindən çıxarılmış və SSRİ Nazirlər Soveti yanında Baş Arxiv İdarəsinə çevrilmişdi. 1961-ci ildə SSR Nazirlər Soveti yanında Baş Arxiv İdarəsi haqqında əsasnamə qəbul edilir.

MDB ölkələrinin ərazisində arxivlərin yaranmasının müəyyən ənənələri olub. Sovet dövründə sərt mərkəzləşdirilmiş şərait də öz təsirini göstərmişdi. O vaxtın müttəfiq respublikaları, o cümlədən Özbəkistan praktiki cəhətdən öz kadrlarını hazırlamağı bacarmırdı. Mərkəzdən ali təhsilli arxivçilər və mütəxəssislər Özbəkistana işə gəlirdi. Arxiv təhsili yalnız Moskvada və qismən o zamankı Leninqradda Leninqrad Dövlət Universitetində ictimai

elmlər fakültəsində mövcud idi. 1920-ci illərin əvvəllərində Moskva Dövlət Universitetində arxiv bölməsi olmuş və 1931-ci ildə Moskvada Arxivşünaslıq İnstitutu açılmışdı, 1932-ci ildə adı dəyişdirilərək Tarix-Arxiv İnstitutu, daha sonra Moskva Dövlət Tarix-Arxiv İnstitutu, 1991-ci ildə onun bazasında Rusiya Humanitar Dövlət Universiteti yaradılmışdı. İndi hal-hazırda Tarix arxiv İnstitutu mövcuddur. Moskva Tarix-Arxiv İnstitutu arxivçilərin ixtisaslaşdırılmış kadrlarını, həmçinin kargüzarlığın təşkilinin problemlərini, dövlət idarələrinin tarixlərini hazırlayır. 1934-1941-ci illərdə Leninqradda arxivlər üçün elmi cəhətdən-köməkçi işçiləri hazırlayan Arxiv məktəbi mövcud idi. Müasir dövrdə Rusiyada aşağıdakı arxivlər fəaliyyət göstərir.

Federal Arxivlər: Rusiya Federasiyasının Dövlət Arxivi, Rusiya Dövlət Qədim Aktlar Arxivi, Rusiya Dövlət Tarix Arxivi, Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivi, Rusiya Dövlət Hərbi Dəniz Donanmasının Arxivi, Rusiya Dövlət İqtisadiyyat Arxivi, Rusiya Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Rusiya Dövlət Film-foto Sənədlər Arxivi, Rusiya Dövlət İctimai-Siyasi Tarix Arxivi, Rusiya Federasiyası Prezidentinin Arxivi, Rusiya Dövlət Hərbi Arxivi, Rusiya Dövlət Uzaq Şərq Tarix Arxivi, Rusiya Dövlət Elmi-texniki Sənədlər Arxivi, Rusiya Dövlət Fonosənədlər Arxivi, Rusiya Dövlət Yeni Tarix Arxivi.

Moskva şəhərinin bələdiyyə arxivləri:

Moskva şəhərinin Baş Arxiv İdarəsi, Moskva şəhərinin inzibati dairələri üzrə arxiv bölmələri, Moskva şəhərinin Mərkəzi Arxivi, Moskvanın Mərkəzi Tarix Arxivi, Moskvanın elmi-texniki sənədləşməsinin mərkəzi arxivi, Moskvanın ictimai-siyasi tarixinin mərkəzi arxivi, Moskvanın elektron və audiovizual sənədlərinin mərkəzi arxivi, Moskva şəxsi yığıncaqların mərkəzi arxiv-muzeyi, Moskva şəhəri vətəndaşlarının əmək fəaliyyəti haqqında sənədlərin mərkəzi arxivi.

Dünyanın ən böyük arxivləri bunlardır: Fransanın Milli Arxivi (dünyanın ən böyük arxivi, 80 milyondan çox sənəd vardır), Böyük Britaniyanın Dövlət İctimai Arxivi, Avstriya Dövlət Arxivi, Vatikan Arxivi (faktiki olaraq 8 böyük arxivdən ibarət olan), Macar Milli Arxivi, Alman Mərkəzi Arxivi, AFR-in Federal Arxivi, Madriddə İspaniyanın Milli Tarixi Arxivi, Simankasda İspaniyanın əsas Arxivi (33 milyon sənəd vardır), Araqon tacının arxivi, Roma Arxivi, Venesiya Arxivi, Varşavada Polşanın qədim aktlar Dövlət arxivi, Varşavada Yeni aktlar Arxivi, "Torri du Tombu" Portuqaliyanın Milli Arxivi, İstanbulda Türkiyənin Nazirlər Şurasının işləri idarə etməsinin Arxivi (50 milyon sənəd), Topqapı saray Arxivi (Türkiyə), Finlandiyanın Milli Arxivi, Çexiya Dövlət Arxivi, İsveçrədə İttifaq Arxivi, İsveçin Dövlət Arxivi (Stokholm).

Asiya arxivlərinin arasında Çin arxivlərini və Hindistanın Milli Arxivini ayrıca qeyd etmək lazımdır. Şimali Amerikanın arxivlərindən ABŞ-ın Milli Arxivi seçilir, Cənubi Amerikada Argentinanın Əsas Milli Arxivi və Braziliyanın Milli Arxivi, Afrikada isə arxiv işi ölkələrin əksəriyyətində formalaşma mərhələsindədir. Qahirədə Misirin Mərkəzi Dövlət Arxivi bu qitənin arxivlərindən ən böyüyüdür. MDB ölkələrinin arasında ən böyük arxivlər Rusiya Federasiyasında və Ukraynada var.

Ən qədim arxivlər arasında eradan əvvəl IV əsrdə yaradılmış və IV əsrin sonundan sənədləri özündə saxlayan Vatikan Arxivi, XVI əsrdə əsası qoyulmuş Dövlət İsveç Arxivi, XIV əsrdə əsası qoyulmuş “Torri du Tombu” Portuqaliyanın Milli Arxivi, XVI əsrdə əsası qoyulmuş Simankasda İspaniyanın əsas Arxivini göstərmək olar. Avstriyada Dövlət Arxivinə hal-hazırda daxil olan, XVIII əsrdə mövcud olmuş Avstriyanın Saray Arxivi, XVIII əsrin sonunda əsası qoyulmuş Fransanın Milli Arxivi, Hindistanın (1881-ci il) Baş Arxivi, Polşanın qədim aktlarının Baş Arxivi və XIX əsrin başlanğıcında əsası qoyulmuş Niderlandların əsas Dövlət Arxivi, Latin Amerikasının arxivlərindən ən qədimi Argentinanın (1821-ci il) əsas Milli Arxivi, ən qədim arxivlərin arasında 1763-cü ildə Zaqrebdə əsası qoyulmuş Xorvatiyanın Dövlət Arxivi və xüsusilə ən qədim şəhər arxivi XIII əsrdə əsası qoyulmuş Dubrovnik Dövlət Arxivi mövcuddur.

Yuxarıda da deyildi ki kimi, saxlanılmış sənədlərdən ən qədimləri (IV əsr) Vatikan Arxivində (Müqəddəs Mələyin qəsrinin Arxivində) saxlanılırlar. Fransanın Milli Arxivi 627-ci ilə aid ən qədim sənədə (San-Deninin abbatlığının xeyrinə vəsiyyətnamə) malikdir. IX-XI əsrlərdən başlayaraq sənədlər Avstriya, İspaniya, Romanın (İtaliya) arxivində, Portuqaliyada (IX əsrin ortasından), IX əsrdən Xorvatiyada (Zaqreb), Moskvada Rusiya Dövlət Qədim Aktlar Arxivində, Niderlandda 1100-cü il, XII-əsr İngiltərə, Polşa 1155-ci il, Danimarka 1170-ci ildən, XIII əsr Hindistan, XIII əsr Slovakiya, XIII əsrin sonundan Özbəkistan, XIV əsrin əvvəllərində Türkiyə, XIV əsr Rumıniya, XV əsr Macarıstan, XV əsrdən Yunanıstan, İsveç 1323-cü il, XVI əsrdən İrlandiya, Almaniya, Finlandiya, Çexiya və s. arxivlərində saxlanılırlar.

İxtisaslaşdırılmış arxivlər sırasında Macarıstanda (Mərkəzi İqtisadi Arxiv, Budapeşt) və İsveçrədə (İsveçrənin İqtisadi Arxivi, Basel və başqaları) iqtisadi arxivlər xüsusi maraq kəsb edirlər. Fransanın Paris Milli Arxivi yanında ən qədim, qiymətli, nadir və maraqlı sənədləri özündə saxlayan muzeydə Sen-Deninin (627-ci il) abbatlığının xeyrinə vəsiyyətnamə, II Chlotharın təminatı, 988-ci il Hugo Capetin diplomu, Fransa kralı IV Henri tərəfindən 1598-ci ildə imzalanan dini məzmunlu razılaşma, Volterin məktubları, I Napoleonunun vəsiyyəti və s. vardır. Böyük miqdarda ən qiymətli sənəd və əl ilə

yazılmış kitab Fransanın Paris Milli kitabxanasında saxlanılır. Elektron arxivlərin dünyada ilk Milli İnstitutu Fransada yaradılmışdır.

III FƏSİL

ARXIV İŞİNİN YARANMA TARİXİ VƏ ARXIVŞÜNASLIQ

Arxivlər sənədlərin saxlanma yerləridir. İdarə, müəssisə və təşkilatların fəaliyyəti nəticəsində yaranmış və kargüzarlıqda işi bitmiş sənədlər arxiv fondlarında mühafizə olunur. Arxiv sözü yunan sözü olan “archeion” sözündən götürülmüş və sonradan latınca “archium” sözünə çevrilmişdir. Mənası “vacib dövlət sənədlərinin saxlandığı yer” deməkdir. Burada təkcə dövlət sənədləri yox, həmçinin şəxsi, ailə və tayfaların fəaliyyəti nəticəsində yaranmış sənədli materiallar da saxlanılır. Arxivlər özlərində hər bir ölkənin daxilində və ya ölkələr arasında bu və ya digər dövrə aid olan iqtisadi, sosial, siyasi və ideoloji mənbələri də saxlayır.

Arxiv işinin nəzəriyyəsi və təcrübəsi arxiv mühafizəsinə aid olan materialların təşkilinin, materialların tam saxlanılmasını təmin edən mühafizə üsullarının, elmi-məlumat aparatının (EMA), sənədlərin hərtərəfli istifadəsinin forma və üsullarının seçmə prinsiplərini işləyib hazırlayır.

Erkən orta əsr şərq ölkələrində arxiv işinin inkişafı özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik idi. İran, Çin, Hindistan və daha sonra yaranmış ərəb ölkələri və Monqolustanda kargüzarlığın və sənədlərin saxlanması sistemi yüksək səviyyədə olmuşdur. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində Şərqdə VIII əsrə aid

arxiv sənədləri aşkar edilməsi məlumdur. Həmin dövrə aid sənədlər ərəb işğalı dövrü, dövlət idarəçiliyi sistemi və vergilərin yığılması ilə bağlı olmuşdur.

IX-XII əsrlərdə Ukrayna feodal monarxiyası kimi xarakterizə edilir. Dövlətin başında böyük Kiyev knyazı dururdu. Qədim rus dövlətinin daxili və xarici siyasətində əsas iş dövlətin sərhədlərinin müdafiəsini möhkəmləndirmək, ölkənin daxili vəziyyətini səhmana salmaq, beynəlxalq ticarət yolları üzərində yunanlılara nəzarət etməyə yönəlmişdi. Buna Bizansla Rusiya arasında 911, 944, 971-ci illərdə bağlanmış və indiyə kimi saxlanmış müqavilələr şahidlik edir. XI-XII əsrlərdə qədim rus dövləti ayrı-ayrı müstəqil dövlətlərə parçalandı. Həmin dövlətlər bəzi tipik xüsusiyyətlərə malik idilər. Yəni də hər yerdə əsas siyasi güc kimi knyazlar, drujinalar (qədim Rusiyada knyazın yaxın xidmətçiləri və ya qoşunu), şəhər vəçeləri idilər. Ukraynada knyaz sarayı hökumət fəaliyyətinin dəftərxanası idi. Dəftərxanada Kiyev knyazlarının fəaliyyətinin müxtəlif sahələri haqqında sənədlər yığılırdı. Posadniklər yerlərdə knyaz hakimiyyətinin nümayəndəsi idilər. Onlar məhkəmə və inzibati funksiyaları yerinə yetirirdilər və onların fəaliyyəti prosesində sənədlər yaranırdı. Həmin sənədlər sonra şəhər əhalisi üçün şəhərin müqəddəs yeri olan məbədlərdə saxlanılırdı. 988-ci ildə Ukraynada xristianlığın qəbulu nəticəsində cəmiyyətin və dövlətin həyatında kilsə əhəmiyyətli rol oynamağa başladı. Kilsələrdə və monastırlarda

xəzinələr yaradılırdı və dövlət sənədləri qiymətli dini kitablarla birlikdə orada saxlanılırdı və həmin sənədlər monastırların imtiyazına verilmişdi. XII əsrdə böyük Kiyev knyazı olmuş Mstislav Vladimirin fərmanları Novqorod monastırında saxlanılmış və bizim dövrümüzdə qədər qalmış ən qədim fərmanlardan biridir. Monastırlarda kitablar xüsusi qiymətləndirilirdi. Ona görə ki, onlar perqamentdən hazırlanırdılar və rəngli miniatürlərlə bəzədilirdi. Rusiyada dini ədəbiyyat geniş yayılmışdı, xüsusilə həmin kitablar müqəddəslərin həyatı haqqında idi. XI əsrdə ilk tarixi salnamələr meydana çıxdı. Təəssüf ki, onlardan indiye qədər IX-XII əsrlərə aid əl ilə yazılmış sənədlər qalmışdır. Bu sənədlər o dövr haqqında dolğun təsəvvür yaratmaqda əhəmiyyətli mənbədir.

Feodal parçalanmaları nəticəsində yaranmış feodal knyazlıqları yalnız qədim rus dövlətinin sənədli materiallarının varisi olmadı, həm də yenilərini yaradırdılar. Knyazlıq idarəçiliyində və məhkəmə prosesində məhkəmə protokolları, hökmlər və başqa sənədlər saxlanılırdı. Bu isə Knyazlıqların arasında mübarizənin nəticəsi olaraq müqavilələrin bağlanmasına gətirirdi.

O dövrdə sənədlər knyazlıqların siyasi, iqtisadi həyatında daha da əhəmiyyətli rol oynamağa başlayırdı və sənədlərin uçotu və təsviri aparılırdı. Bizim dövrümüzdə kimi çatmış sənədlərin ilk siyahıya alınması 1288-ci ilə aiddir. Əlyazmaların və kitabların

siyahıya alınması haqqında biz o dövrün salnamələrindən öyrənirik.

Kilsənin sənədləri pravoslav kilsəsinin başçısının yanında və ya yepiskop xəzinələrində saxlanılırdı. Böyük miqdarda ən qiymətli sənədlər kilsələrdə və monastırlarda olurdu. Çünki onlar böyük torpaq sahibi idilər. XII-XIV əsrlərdə monastır mülkləri genişləndirdi. O dövrdə olan dini işlərlə bağlı sənədlər fərmanlarla rəsmiləşirdi. Beləliklə, qədim sənədlər monastırlarda cəmlənir, sistemləşdirilir, monastırların balansında mühafizə olunurdu.

Kilsələrdə və monastırlarda işgüzar sənədlərdən başqa əlyazmalar və kitablar da saxlanılırdı. Kitabların üzünün köçürülməsi üzrə iş bağlanmış müqavilə əsasında sifariş üzrə tez-tez yerinə yetirilirdi. Kargüzarlıq yüksək rütbəli ruhanilərin rəhbərliyi ilə ən aşağı kilsə xadimləri olan Diaklar tərəfindən aparılırdı. Kilsə Diakları öz dəftərxanalarına dünyəvi feodalların sənədlərini də qəbul etməyə başladılar. Buna görə də XIV əsrdə diakları yazı kargüzarlığını aparən vəzifəli şəxslər adlandırmağa başladılar. Məsələn: knyaz diakı, şəhər diakı, vəçə dyakları.

XV-XVI əsrlərdə hökumət müəssisələrində kargüzarlıq sistemi yarandı. Dəftərxana işçiləri dyaklardan və dyak köməkçilərindən ibarət idi. Yeni kargüzarlığın forması yaranırdı. Kağızlar bir-birinin ardınca yapışdırılırdı və nəticədə müxtəlif uzunluqlarda kağız lentləri yaranırdı. Kağızın üz

tərəfində əsas mətn yazılırdı və onun tərs üzündə müxtəlif qeydlər aparılırdı. Bundan başqa, işin tamamlanmasından sonra məlumatlar köçürülürdü, yəni onu tərtib edənin adı göstərilirdi.

XVII əsrin başlanğıcında Polşa-Litva və İsveç müdaxilələri nəticəsində kilsə arxivlərinə ciddi ziyan vurulmuşdu. Buna görə də onların keçmiş tərkibi haqqında biz yalnız dövrümüzə kimi qalmış siyahıya almalar, kitabların üzünün köçürülmələrində, ən əhəmiyyətli sənədlərin surətləri vasitəsi ilə öyrənirik. Bundan başqa, kilsələrin və monastırların arxivlərində dünyəvi feodalların torpağa yiyələnmək hüquqlarını təsdiq etmiş sənədlər də saxlanılırdı. XVII əsrdə feodal mülkədarlığının artması, çar sarayına aid olmuş torpaqların mülkədarlara verilməsiylə əlaqədar olaraq onların sənədləşməsinin aparılmasını tələb edilirdi. Buna görə də dünyəvi və dini feodalların malikanələrində, həmçinin dövlət idarələrində əmrlərin, aktların qeyd kitabları tərtib edilirdi. Qeyd kitablarında mülkədarların kəndlilər üzərində ağalıq hüquqları və kəndlilərin borc qeydləri olurdu.

1654-cü ildə Ukrayna Rusiyanın tərkibinə qatıldı və burada Rusiyanın idarəçilik quruluşu tətbiq edilməyə başlandı. XVIII əsrinin ikinci yarısında Ukraynanın muxtariyyət hüququnun ləğvindən sonra Rusiyanın öz kargüzarlıq qaydası tətbiq edilirdi. 1811-ci ildə Rusiyada ümumi nazirlik sistemi yaradıldı və arxivlər nazirliklərin təbəçiliyinə verildi. Nəzərdə tutulurdu ki, hər nazirliyin öz arxivləri olacaq və

bilavasitə nazirliyin departamentinin direktoruna tabe olacaqlar. Təcrübədə bu qərarın verilməsi idarə arxivlərinin bölünməsinə gətirib çıxardı.

1812-ci il müharibəsində fransızlar tərəfindən bir çox sənəd, xüsusilə Moskvada Xarici İşlər Nazirliyinin işləri, Senatın, mülkədarların və yerli arxivlərin sənədləri məhv edilmişdi. Qalmış bir sıra işlərin qaydaya salınması sonrakı onilliklərdə baş verdi.

Ukrayna və Belarusiya Rusiyanın tərkibinə daxil olandan sonra əraziləri quberniya və qəzalara bölünmüşdü. Quberniya və qəzalardakı təşkilatların fəaliyyətləri nəticəsində yerli arxiv materialları toplanaraq quberniya və qəzalarda təşkilat arxivləri yaradılırdı. Ləğv edilmiş təşkilatların arxiv materialları mövcud olan təşkilatlara verilirdi.

1811-ci ildə nazirlik və təşkilatların fəaliyyəti üçün əsas qanun təsdiq edildi. XIX əsrə qədər olan Ukrayna və Belarusiya quberniyalarının arxivləri toplanaraq 1852-ci ildə Kiyevdə, Vilinskidə, Kovenskidə, Qrodnenskidə, 1863-cü ildə Vitebski və Maqiliyevskidə qədim sənədlər arxivi yaradıldı. Bu arxivlərdə 450 min kitab və sənəd, 20 min aktların qeydiyyat kitabı və s. sənədlər toplandı. Qədim sənədlər arxivi Daxili işlər və Xalq Maarif Nazirliklərinin tərkibində olmuşdur.

Birinci Dünya müharibəsi illərində bir çox arxiv əhəmiyyətli dərəcədə itkilərə məruz qaldı. Çünki onlar vaxtında təxliyyə edilməmişdilər.

1917-ci ilin martında monarxiyanın devirilməsindən sonra yeni hakimiyyət tərəfindən qiymətli sənədlər məhv edilməyə başlandı. Ən böyük zərər polis mühafizə bölmələrinin arxivlərinə vurulmuşdu. Ancaq tarix arxivlərin işində olmuş çatışmazlıqlara baxmayaraq, onlar ən qiymətli tarixi sənədlərin saxlanılmasında əhəmiyyətli rol oynadılar və həmin sənədlərin bir hissəsi indiyə qədər gəlib çatdılar.

Zaqafqaziya ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Urartu dövlətinə aid mixi yazılı arxiv materiallarına rast gəlinmişdir. Həmin bu materiallar e.ə. IX-VI əsrlərə aiddir. Bu mixi yazılı mətnlər gil lövhəciklər, daş və tunc löhvələr üzərinə yazılmışdır. Burada həmçinin səcdəgah daşlarında, divarlarda və məbədlərin sütunlarında sülh müqavilələri, qanunlar, xalq məclislərinin qərarları, vəzifəli şəxslərin hesabatları və s. haqqında yazılara da rast gəlinmişdir.

XVI əsrdə Ərdəbildə və Təbrizdə qiymətli əlyazmaların, nadir sənədlər və bədii əsərlərin saxlanıldığı böyük kitabxana yaradılmışdı. Azərbaycan hökmdarlarının saraylarında diplomatik yazışmaları, şahın fərmanlarını, şah sülaləsinin tarixinə aid sənədləri saxlamaq üçün xüsusi dəftərxanalar vardı. Xanlıqlar dövründə də ayrı-ayrı xanların dəftərxanası olmuşdur. Lakin xanlıqlar arasında gedən daxili müharibələr nəticəsində qiymətli sənədlər məhv edilmiş və ya yadelli işğalçılar

tərəfindən xaricə aparılmışdır. Hazırda Paris, London, Qahirə, İstanbul, Ankara, Təbriz, Tehran və başqa şəhərlərin arxivlərində, muzeylərində və kitabxanalarında Azərbaycanla aid nadir əlyazmalar saxlanılır.

Qədim Orta Asiya dövlətlərinə aid edilən yazı haqqında məlumatları özündə saxlayan bəzi abidələr aşkar edilmişdir. Belə ki, bu ərazilərdə e.ə. I əsrə aid yazılı saxsı qırıqları tapılmışdır. Həmin yazılar Orta Asiyanın ərazisində mövcud olmuş çarlıqların və başqa dövlətlərin dövlət idarəçiliyinin sistemi və iqtisadi münasibətlərini xarakterizə edirdi. Xarəzmin ərazisində ağac və dəri üzərində qədim xarəzm dilində yazılmış təxminən 140 sənəd tapılmışdı və onlar bizim eramın III əsrinə aiddir. Zərəfşanın yuxarısında Muq dağında VIII əsrə aid qədim Soqdiyan dilində yazılı sənədlər aşkar edilmişdi. Həmin yerdə çoxsaylı sənədlər saxlanılmış və bir neçə əsri əhatə etmişdir. Bu sənədlər bizim eramın I əsrinə aid vergilərin yığılması haqqında, VIII əsrdə Orta Asiyanın xalqlarının ərəblərlə mübarizəsi haqqında, Soqdiyanın təsərrüfatı haqqında, dövlət idarəçiliyi sistemi haqqındadır.

IX-X əsrdə Orta Asiyada mövcud olan Samanilər dövlətinin də zəngin arxivləri olmuşdur. Burada mərkəzi arxivlərlə yanaşı, ayrı-ayrı sahələrin arxivləri də mövcud olmuşdur. Bu zaman ağac, dəri, perqament üzərində yazılan yazılar kağızla əvəz olunmağa başlamışdır. Həmin dövrlərdə şəxsi arxivlər

və iri feodalların kitabxanaları meydana çıxırdı. Bu zaman Samani hökmdarının əmriylə böyük mütəfəkkir, həkim və filosof Əbu Əli İbn Sinanın arxivi və kitabxanasının əsası qoyuldu. Bunlar bu gün ən maraqlı tarixi hadisələrə şahidlik edir. Bu dövrlərdə oxşar arxivlər başqa xalqlarda da yaranmağa başlamışdır.

Əvvəllər İran, Çin və daha sonra Babur dövlətində, Böyük Monqol İmperiyasında yaranmış kargüzarlığın və sənədlərin saxlanılmasının düzgün sistemi artıq VII-XIII əsrlərdə Mərkəzi Asiyanın bir çox ölkələrində də mövcud idi. Həmin dövrdə mövcud olan sistem bu vaxtın Qərbi Avropa ölkələrindən daha yüksək səviyyədə olmuşdu.

XIX əsrin ikinci yarısında Çar Rusiyası Orta Asiyanı tutaraq özbəkləri, türkmənləri, tacikləri və başqa millətləri Rusiya İmperiyasına birləşdirdi. Burada mövcud olan xanlıqların xanları və bəyləri əhali ilə müsəlman adətləri üzrə və şəriyyətin qoyduğu qanunlar üzrə rəftar edirdilər. Bu dövrdə arxiv sənədləri müharibələr zamanı sıradan çıxırdı.

Xan və bəylərin fəaliyyətləri nəticəsində arxiv materialları zənginləşirdi. Xanların fəaliyyəti üzrə toplanmış arxivlər onların mühafizəxanalarında saxlanılırdı. Çar Rusiyası Orta Asiyanı işğal edəndən sonra xanların arxivlərinin qorunması haqqında heç bir tədbir görülmədi. Hərbi əməliyyatlar nəticəsində xan arxivləri dağıdılırdı. Onlardan xanların və

bəylərin əllərində olanlar saxlanılaraq bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Çarlıq dövründə Orta Asiyada Türküstan General qubernatorluğu yaradılır. Buraya çar öz adamlarını təyin edirdi. General qubernatorluğun fəaliyyəti nəticəsində dəftərxanaya vilayət və qəzalardan çoxlu arxiv sənədləri toplanırdı. Bu sənədlər Türküstan sənaye və təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində yaranmış sənədlər idi.

Xivənin və Kokand xanlıqlarının, Buxara əmirliyinin arxivləri Rusiyanın fəthinə qədərki dövrdə mövcud olmuşdur. Buxara arxivi isə 1920-ci ilə qədər qorunmuş, fəaliyyət göstərmişdir. Orta Asiyanın fəthi mərhələlərindən birində Rusiya Xivə xanlığını mühasirəyə aldı və xan qoşunu ilə rus qoşunları arasında bir sıra toqquşmalardan sonra 29 may 1873-ildə rus qoşunları xanlığın paytaxtına daxil oldu, Xivə şəhəri tutuldu. Xivə yürüşündə iştirak etmiş şərqşünas A. L.Kun Xivədəki xaos şəraitində döyüşlərdən sonra xan sarayındakı təxminən 300 kitabı, həmçinin xanlığın müxtəlif sənədlərini, diplomatik yazışmaları və bir neçə vəqf sənədlərini xilas etdi. Həmin materialları "Türküstan siyahıları" qəzetində dərc etdirdi. Ancaq A.L.Kun kitabxanasındakı bəzi materialları Asiya Muzeyinə verilməsi üçün sənədləri seçdi və bir hissəsini Türküstan general-qubernatoru K.P.Kaufmana, qalan materialları isə Peterburqdakı İmperator İctimai kitabxanasına hədiyyə etdi. Xivə xanının arxivinin və

kitabxanasının sonrakı taleyi uzun müddət naməlum qaldı. Amma 1936-cı ildə şərqşünas P.İ.İvanov Dövlət Əlyazmalar bölməsində əl ilə yazılmış sənədlər üzərində işləyirdi. O Leninqradda M.E.Saltıkova-Şedrin adına kitabxanada təsvir edilməyən materiallar arasında özbək dilində sənədləri aşkar etdi. P.İvanovun tərəfindən onların öyrənilməsi göstərdi ki, sənədlərin böyük hissəsi Kokand xanının arxivinə aiddirlər və müxtəlif ölçüdə, formada 120 dəftərdən ibarətdir və həmin sənədlər 1822-1872 illərə aiddir.

XIII-XIX əsrlərdə kargüzarlıq və arxiv işi.

Çar Rusiyasının fəthinə qədər xanların, əmirlərin, bəylərin və başqaları arasında bütün çoxsaylı məsələlər üzrə yazışma Mirzələr tərəfindən tərtib edilən rəsmi kağız üzrə aparılırdı. Amma göndərilən sənədlərdə nömrə qoyulmurdu, onlar heç yerdə qeyd edilmirdilər və surətləri tərtib edilmirdi. Dəftərxanaçılar bu və ya digər kağızı alıb bir müddət saxlayırdı və ya alınmış sənədə cavab verirdi. Kargüzarlığın belə sistemi ilə əlaqədar dəftərxana kağızlarının qəbul və təslim edilməsi heç vaxt həyata keçirilmirdi.

İnzibati-hüquq sənədlərindən yalnız xanlar və ya əmirlərin müxtəlif növ mükafatlarla bağlı fərmanları, torpaq vergisinin uçotu üçün vergi siyahıları, vəqf torpqları haqqında fərmanlar saxlandı. Qeyd etmək lazımdır ki, yalnız sənədlərin bu

kateqoriyası saxlanılırdı. Dövlət müəssisələrində işlər böyük yazışma yolu ilə yerinə yetirilirdi. Əsasən, şifahi cavab və şifahi qərarlardan başqa nikah, satış üçün mülklər, mirasın bölünməsi və buna oxşar sənədlər mütləq yazılmalı idi.

Orta Asiya xanlıqlarında müqayisədə məhkəmədə işləri az miqdarda fərqlənirdi. İşlər adətən, həmin gün icraya göndərilirdi. Mülk sənədləri tək yazı sənədi idi və onlar nömrəsiz idilər və onların surətləri hakimlərdə qalmırdı. Bundan başqa, nəzərə almaq lazımdır ki, Orta Asiya xanlıqları arasında daxili müharibələr tez-tez olurdu. Müharibə zamanı bəzən saraylar və xanların, bəylərin və vəzifəli şəxslərin evləri dağılırdı və burada ən əhəmiyyətli sənədləri saxlanılırdı. Buna görə aydın olur ki, uzun müddət böyük arxiv saxlama yerləri yaranırmı.

Bundan başqa, arxiv sənədlərinin böyük bir miqdarı daha sonra Rusiya administrasiyasının məmurları və xanlıqların keçmiş vəzifəli şəxslərinin əlinə düşdü. Nəticədə kolleksiyalar şəklində ən qiymətli və maraqlı sənədlər bəzən hədiyyə kimi muzeylərə və kitabxanalara verilirdi. Amma belə növ sənədləri tez-tez əcnəbilərə satırdılar və onlar bu sənədləri öz kitabxanaları üçün həvəslə alırdılar. İctimai arxılarda dəyirmanların tikintisinə hüquq qazandıran sənədlər, dövlət torpaqlarında tikilən dükanların sənədləri, vəzifələrdə olmuş şəxslərin adı və soyadları haqqında sənədlər, ayrı-ayrı feodalların mülkiyyəti haqqında sənədlər, bəylərin xanlara

məlumatları haqqında sənədlər xüsusi simaların
əllərində tez-tez rast gəlinirdi. Tədrisən bu sənədlər
nəsilə-nəsildən keçərək, əksər hallarda itirdilər və ya
daha çox muzeylərə və kitabxanalara verilirdilər.

IV FƏSİL

ARXIVŞÜNASLIQ ELMİ

Arxivşünaslıq mövcud sənədlərin idarəçiliyinin həyata keçirildiyi, sənədlərin saxlanıldığı, qorunduğu, baxımının həyata keçirildiyi, tərtib edildiyi, təqdim olunduğu və üzərində müxtəlif işlərin icra olunduğu bir elm sahəsidir. Həmçinin arxivşünaslıq işi təcrübəsini, tarixi, nəzəriyyəni öyrənən və araşdıran elmdir. Arxivşünaslığın əsas predmetləri aşağıdakılardır:

- arxiv təşkilatlarının və müəssisələrinin işinin təşkili;
- sənədlərin seçilməsi metodları;
- sənədlərin məzmunu haqqında informasiyanın sisteminin yaradılması;
- sənədlərin saxlanması üsullarını və prinsipləri;
- sənədli informasiyanın hərtərəfli istifadəsinin təşkili.

Ümumilikdə isə, arxivşünaslıq funksiyaların (təşkilati və texnoloji proseslər), məlumat “daşıyıcılarının” (“ənənəvi”, “vərəq”, “texnotrop”), tarixi dövrlərin (“qədim akt arxivləri” və “Oktyabr inqilabı arxivləri”) və sahələr üzrə (ədəbiyyat və incəsənət, hərbi, tarixi-diplomatik və digər arxivlər) ixtisaslaşmasıdır. Hər bir adı çəkilən süjet üzrə artıq ümumi və xüsusi kurslar, tədqiqat və təhsil ədəbiyyatı mövcuddur.

Arxivşünaslığın daxili məntiqi, arxiv elminin spesifikliyi və nadirliyi arxiv quruluşundan asılıdır.

Arxivşünaslığın təsvirində bu cür sxemdən istifadə etmək olar:

1. Arxivşünaslığın ürəyi – təşkilatın fəaliyyət prosesində arxiv sənədlərinin yaranmasının “sənədləşdirilməsi” və ya kontekstləşdirilməsi;
2. Ürəyin özəyi üç arxiv funksiyası – toplanma, dəyərin ekspertizası və saxlama olan sıradakı çevrə ilə yanaşıdır. Adı çəkilən funksiyalardan hər hansı biri arxivlər üçün nadir idi. Kitab və muzey eksponatları kimi sənədləşmə tipləri ilə heç bir ümumiliyi yoxdur;
3. Üçüncü dairədə həm sənəd göstəricisi kimi, həm də sonrakı istifadəçi kimi informasiya ehtiyacları vardır. Yəni, sənədlər həm gələcəkdə, həm də indiki dövrdə informasiya ehtiyaclarının təmini üçün istifadə məqsədilə yaradılır.

Arxivşünaslıq “sənədsünaslıq və idarənin sənədlər ilə təminatı” peşəsinin əsas sistemidir. İnqilabdan sonra arxiv fəaliyyətinin miqyasları çox artmışdır və bu arxivşünaslığın şiddətli inkişafını yaratmaya bilməzdi. Beləliklə, arxivşünaslıq (“Arxivlər haqqında elm”) elmi arxiv işinin nəzəri, metodik və təşkilat məsələlərini və onun tarixini öyrənirdi. Arxivşünaslıq arxiv işinin bütün nöqtəyi-nəzərlərini öyrənən kompleks intizamıdır. Onun tərkibinə xüsusi intizamların bütöv sırası daxil olur: arxivşünaslığın nəzəriyyəsi və metodikası, arxiv işinin tarixi və təşkili, arxeoqrafiya, arxiv hüququ, arxiv menecmenti, arxiv statistikas, avtomatlaşdırılmış arxiv texnologiyası.

Tarix elmi sənədlər ilə işin üsullarını hazırlayıb işlənilməsinə köməklik edir. Məsələn, “Dövlət təşkilatları tarixi” təşkilatların, müəssisələrin, idarələrin dövlət aparatının yarandığı zamandan bizim günlərə qədər sistem və funksiyasını öyrənir və bu arxivçilərə təşkilat, müəssisə və idarələrin miqyas və funksiyası üçün xarakter olan sənəd materialları komplekslərinin düzgün müəyyən olunmasına, müxtəlif təşkilat və idarələrin arxiv fondlarının təşkili yolunun yaranmasına icazə verir.

Mənbəşünaslıq da arxivşünaslığa sənədlərin dəyərinin ekspertizası məsələsində köməklik edir. Sənədlərin araşdırılma üsullarını müəyyən edir, onların daxili və xarici xüsusiyyətlərinin analizinin keçirilməsinə, sənədlərin təsnifat və təsvirinə köməklik edir, bununla dövlət arxivlərinin komplektləşdirilməsinin həyata keçirilməsinə nail olunur.

Arxivşünaslıqda tarixi “fond təşkilatçısı” və “fond” kimi əsaslı anlayışlar yaranmağa başladı. Bu göstərilənlər arasında isə fondlaşma, fonddaxili sistemləşmə, sənədlərin dəyərinin ekspertizası, arxivlərin komplektləşdirilməsi məsələləri üzrə materiallar sisteymləşdirilməyə başlandı.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, arxivşünaslıq elmi köməkçi tarix fənnidir, əsas vəzifəsi tarixi sənədlərin dərc edilmə metodlarını və çapa hazırlanmasını təşkil etməkdir. Qərbi Avropada XV-XVI əsrlərdə

humanistlər yazılı materialları toplamağa və onları nəşr etməyə başladılar. Bu elmin inkişafında 1618-ci ildə Fransada qurulmuş Müqəddəs Orden Cəmiyyətinin əhəmiyyəti böyükdür. Həmin cəmiyyət Fransanın Paris şəhərinin Sen-Jermen monastırında yerləşirdi. Bu cəmiyyəti bəzən fransız alimlərin cəmiyyəti də adlandırırdılar və ilk vaxtlar onlar Fransa ərazisində yerləşən abidələr haqqında məlumat toplayır, onların əsas sxemini hazırlayırdılar. Daha sonra cəmiyyətdə fransız ədəbiyyatının 40 cildlik kitabını və ölkənin ayrı-ayrı əyalətlərinin tarixi haqqında çoxcildli kitabları nəşr etməyə başladılar. XVII-XVIII əsrlərdə cəmiyyət üzvləri əlyazmaların toplanılmasını, sənədlərin anbarlarda saxlama üsullarının və sənədlərin nəşri qaydasının təşkilati prinsiplərini hazırlayırdılar. İlk vaxtlar cəmiyyət Parisdə və Antverpendə, daha sonra isə Avropanın digər şəhərlərində də elmi tədqiqatlar aparmağa başladılar. Cəmiyyətin əsas fəalları Jean Mabillion, Dyukan Şarl, B.Monfokon və başqaları idilər. Onlar Avropanın orta əsr tarixinə aid əlyazmalarının toplanıb nəşr edilməsində mühüm rol oynadılar.

Cəmiyyətin əsas üzvlərindən olan fransız tarixçisi və filosofu Dyukan Şarl "Konstantinopolun tarixində fransız imperatorları" adlı əsərini 1657-ci ildə Parisdə nəşr etdirir. 1678-ci ildə isə məşhur "Orta əsr latın dilinin lüğəti" əsərini nəşr etdirir. Əsər üç əsas hissədən ibarətdir və 14 minə yaxın latın dilli sözün izahı verilmişdir.

XVII əsrdə arxivşünaslıq elmi sahəsində fransız poliqraf və diplomat J.Mabillonun rolu böyükdür. J.Mabillon cəmiyyətin üzvü idi və 1664-cü ildən Sen-Jermen monastırının kitabxanasında işləyirdi. O, Fransa arxivşünaslıq elminin parlaq nümayəndəsi idi. J.Mabillonun qədim yazıların oxunmasında və toplanıb nəşr edilməsində böyük bir səyi olmuşdur. Jean Mabillon kilsə tarixini və Fransa tarixinə aid mənbələri toplayıb dərc etdirirdi. Cəmiyyətin bir başqa görkəmli nümayəndəsi fransız tarixçisi Monfokon Bernard idi (1655-1741). O 1719-cu ildən cəmiyyətin üzvü idi. Dyukanın rəhbərliyi altında Bizansın ictimai-iqtisadi tarixi üzrə mənbələrin toplanılmasına və nəşrinə səy göstərdi. Monfokon Bernard "Kilsənin papaları" adlı əsərini dərc etdirdi və daha sonra yunan paleoqrafiyası işinə rəhbərlik etməyə başladı. 1739-cu ildə daha 2 cildlik əlyazmaların bir geniş kataloqunu dərc etdi.

Rusiyada Arxivşünaslıq elmi XVIII əsrin ikinci yarısından yaranmağa, inkişaf etməyə başladı. O dövrün arxivşünaslıq fəaliyyətinin bazası olaraq dövlət tərəfindən tarix arxivlərinin yaradılmasını göstərə bilərik. Rus dövlətinin 1773-1775 və 1788-1791-ci il tarixlərindən bəhs edən qiymətli sənədlərin nəşr edilməsində rus nəşiri N.İ.Novikovun böyük xidməti olmuşdur. XIX əsrin əvvəllərində Rusiyada arxeoqrafiya elmi əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etməyə başlamışdı. 1804-cü ildə Moskva Universiteti tərəfindən tarix cəmiyyəti qurulması, Xarici İşlər

Nazirliyi Kollegiyası tərəfindən Moskva arxivi nəzdində 1811-ci ildə təsis olunmuş dövlət sənədləri və müqavilələri komissiyası, 1828-ci ildə təşkil olunmuş Arxeoqrafik Ekspedisiya, 1834-cü ildə yaradılmış Arxeoqrafik Komissiya buna sübut ola bilər. Bunların təşkili Rus dövlətinin tarixi keçmişini öyrənməyə liberallar, dvoryanlar və yeni meydana çıxan burjuaziya ziyalılarının marağının artmasının nəticəsi idi. Bu təşkilatların fəaliyyətinin nəticəsində Rusiyanın daxili və xarici siyasətinin tarixinə dair əhəmiyyətli sənədlər dərc olundu. Rus salnamələrinin toplanması və nəşr olunması sahəsində böyük iş aparılırdı.

1835-ci ildə sənəd materiallarının aşkar edilib hazırlanması üçün yaradılmış komissiya Razyadno-Senat arxivindəki sənəd materiallarının xülasəsini, boyar və dvoryan ailələrinin adlı siyahısını, Pomestno-vstçinna arxivinin siyahısını hazırlayırdı.

1843-cü ildə Çar hökuməti Kiyevdə arxiv komissiyası təşkil etdi. Həmin komissiyanın yaradılmasında məqsəd Kiyev, Podolski və Volinski quberniyalarındakı sənəd materiallarının aydınlaşdırılması və siyahısını çıxartmaqdan ibarət idi. Bu komissiya 1845-ci ildə Ukraynanın tarixinə dair "Pamyatniki", 1859-cu ildə isə Pamyatnikin yerinə "Rusiyanın cənub-qərb arxivi" adı ilə nəşrlər buraxmışdı. Həmin vaxtlarda Rusiya İmperiyasında ayrı-ayrı elmi cəmiyyətlər yaradılırdı. Bu cəmiyyətlər tərəfindən Rusiyanın tarixinə dair materiallar arxivdən

aşkar edilərək çap etdirilirdi. Buna misal olaraq 1804-cü ildə Moskvada, 1839-cu ildə Odessada yaranmış cəmiyyətləri göstərmək olar. Bunlar "Vremennik" başlığı altında məcmuələr də buraxırdılar.

Rusiyanın tarixinin öyrənilib-yazılmasında məşhur tarixçi Karamzinin böyük rolu olmuşdur. Çoxlu arxiv materialları əsasında çoxcildli Rusiya tarixini yazan Karamzin başqa tarixçilərə də təsir göstərmişdi.

1809-cu ildə senator Borozdin Rusiyada səyahətə çıxaraq qədim kitabların və sənədlərin öyrənilməsi ilə maraqlanmışdı. Daha sonra 1829-cu ildə Elmlər Akademiyasının arxiv işçisi Stroyevin rəhbərliyi ilə arxivlərə ekspedisiya təşkil edilmişdi. 1829-cu ildən 1834-cü ilə qədər həmin səyahətçilər 200-dən çox kilsə, monastr və yerli təşkilatların arxivlərində olmuş, 14 quberniyadan 3 minə yaxın ən qədim sənədləri aşkar etmişdilər.

Stroyevin rəhbərliyi altında toplanmış sənəd materiallarının nəşri üçün 1834-cü ildə Peterburqda Arxeoqrafiya Komissiyası təşkil edilmişdi. Həmin komissiya Stroyevin olmadığı kitabxana və arxivlərdə olaraq əlavə materiallar toplayırdılar. Arxeoqrafiya komissiyası tərəfindən bir neçə cilddən ibarət tarixi aktlar, hüquq elmi və başqa elmlərə aid məcmuələr buraxılmışdı.

Bütün aşkar edilib nəşr edilmiş kitablar, məcmuələr buraxılmasına aid sənədlər hökmran sinfin əlində idi. Onlar qeyd edirdilər ki, həmişə olduğu

kimi torpaq və kəndlilər hökmdar sinfinə tabe olmuş və olmalıdırlar.

1887-ci ildə Moskva Ədliyyə Nazirliyinin direktoru Kalaçev öz evində arxeloji institut açır və bu instituta ali təhsillilər qəbul edilirdi. Oxuma müddəti iki il olmaqla arxivlər üçün təkmilləşmiş arxiv işçiləri hazırlayırdılar. 1889-cu ildən Arxeloji İnstitutu hər il dövlətdən 6000 manat köməklik alırdı. 1899-cu ildən isə ali təhsil məktəbinə çevrilmişdi. İnstitut quruluşunu dəyişərək arxeologiya üzrə mütəxəssislərin hazırlanması ilə məşğul olmağa başladı. İnstitutun fəxri üzvü adını almaq üçün 5000 manat pul verilməsi lazım gəlirdi. Beləliklə instituta oxumaq üçün yox, ali təhsil diplomu almaq üçün jandarma, çinovnik, tacirlər daxil olurdular.

1907-ci ildən isə Moskva Arxeloji İnstitutu açıldı və 1917-ci il oktyabr inqilabına kimi fəaliyyət göstərir. Öz fəaliyyəti dövründə bir neçə min nəfər təkmilləşmiş mütəxəssis hazırladı. Bu institutu qurtaranların əksəriyyəti arxiv işinə getmirdilər. Ona görə ki, onlar arxeloq adını alırdılar. 1917-ci il oktyabr inqilabından sonra arxivlərə işə gələnlərin əksəriyyəti xalqın düşməni kimi qarşılandıqları üçün arxivlərdən qovuldular.

Azərbaycanda da arxivlərin maraqlı və məhsuldar tarixi mövcuddur. Azərbaycanda arxivşünaslıq işi XX əsrin əvvəllərindən başlayır. Bu işlə ilk dəfə Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyası məşğul olmuşdur. Həmin komissiya Azərbaycan tarixinə aid

sənədləri toplayıb dərc etdirirdi. Azərbaycanca Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra bu işi Tətqiq və Təttəbö cəmiyyəti davam etdirir. Cəmiyyət 1926-cı ildə “Gülüstani İrəm”, “Şəki xanlarının tarixi” əsərlərini nəşr etdirmişdi. Daha sonra bu işlə AMEA-nın Tarix İnstitutu və SSR Nazirlər Kabineti yanında Baş Arxiv İdarəsi məşğul olmağa başladı.

Arxivlərin humanitar elmlərin öyrənilməsində əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Xüsusilə də diplomatiya, tarix və hüquq elmi sahələrində.

Diplomatiya - dövlət başçılarının, hökumətlərin və xarici əlaqələr üzrə xüsusi orqanların prinsipial fəaliyyəti olub, dövlətin xarici siyasətinin məqsəd və vəzifələrini həyata keçirməkdən və dövlətin hüquq və maraqlarını xaricdə müdafiə etməkdən ibarətdir. Diplomatiya dedikdə əsasən beynəlxalq münasibətlərin iştirakçısı olan dövlət və qrupların səlahiyyətli nümayəndələri arasında danışıqların aparılması sənəti və təcrübəsi nəzərdə tutulur. Diplomatiyanın predmeti, subyekti, obyektı də dünyanın siyasi xəritəsində öz yerini tutmuş dövlətlərdir. Diplomatiya tarixinin başlıca məqsədi dövlətlərarası münasibətlərin yaranması, inkişafı və pozulma prosesini öyrənməkdən ibarətdir. Ən qədim zamanlardan diplomatiya işi imtiyazlı dairələrin, saray elitalarının əlində olmuş, böyük bir tarixi inkişaf yolu keçərək mərasimləşmiş və məcəllələşmişdir. Tədricən dövlətlərarası münasibətlərin qayda və normalarının hüquqi əsasından ibarət beynəlxalq hüquq elmi

meydana gəlmişdir ki, qədim Romada bu elmi "Xalqlar hüququ" adlandırmışlar. Diplomatiya tarixinin vəzifələri çox spektrli olub bilavasitə məqsədin aydınlaşdırılmasına xidmət etməkdədir.

Aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılan yazılı kitabələrdə diplomatiyanın qədim dövlətlərin mövcud olduğu dövrdən başladığı göstərilir. Diplomatiya termini dilimizə yunancadan keçsə də, diplomatik işi e.ə. IV-III minilliklərdə yaranmış dövlətlərdən başlayır. Bizə gəlib çatan diplomatiyaya aid sənədlər içərsində Qədim Şərq diplomatiyasının çoxsaylı abidələri arasında daha böyük maraq kəsb edən Əl-Amarn yazışması və firon II Ramzeslə Het çarı III Xatuşili arasında e.ə. 1296-cı ildə bağlanmış müqavilədir. Əl-Amarn arxivi XVIII sülalə fironlarının diplomatik yazışmasından, təxminən 360-a yaxın gil lövhəciklərdən ibarətdir. Mətnlər arasında o dövrün ən yaxşı protokol qaydalarında, o cümlədən qarşılıqlı salamlama və iltifatlar mübadiləsi ilə yazılmış Suriya və Fələstin hakimlərinin firona məktubları da var.

Qədim Şərq diplomatiyasının və beynəlxalq hüququn başqa diqqətəlayiq abidəsi Manunun qədim Hind qanunlarıdır. Onların əsl, orijinal mətni bizim zamanəyə gəlib çatmamışdır və bu barədə məlumat xeyli sonralar nəzm formasında yazılmış əsər vasitəsilə əldə edilib. Manu qanunları əsasən, diplomatiya məharəti, müharibənin qarşısını almaq və sülhü möhkəmləndirmək bacarığından ibarətdir. Sülh

və onun əksi olan müharibə elçilərdən asılıdır, çünki məhz onlar müttəfiqləri yaradır və bir-birinə qarşı qoyurlar. Hökmdarlar arasında sülhün bərqərar olmasına, yaxud müharibələrin baş verməsinə səbəb olan işlər məhz onların sərəncamındadır, onların fəaliyyətindən asılıdır. Manu qanunları diplomat qarşısında çox yüksək tələblər qoyurdu: o, nüfuzlu, cəsarətli, məsuliyyətli, dürüst, bacarıqlı, bəlağətli, uzaqqörən, mötəbər yaşda olan, bütün elmlərdən xali və digər insanlarda özünə qarşı rəğbət oyatmağı bacaran insan olmalıdır. O, yaxşı hafizəyə malik olmalı, atacağı addımların yeri və vaxtını bilməli, başqa ölkələrin hökmdarlarının planlarını nəinki onların sözləri və hərəkətlərinə əsasən, hətta jestləri və üz ifadələrinə görə oxumağı bacarmalıdır.

Qədim yunan polislərinin diplomatiyasının mərkəzi xəttini milli azadlığın müdafiəsi ideyası təşkil edirdi. Müntəzəm olaraq danışıqlar, səfirliklər mübadiləsi aparılır, dövlətlərarası müşavirələr çağırılır, hücum və müdafiə xarakterli müqavilələr bağlanırdı. Diplomatiyanın təşkili formaları, metodları və vasitələri daima işlənib hazırlanırdı. Xüsusi missiyalarla başqa ölkələrə göndərilən Qədim Yunanıstanın səfirləri xalq yığıncaqlarında seçilir, missiyalarını başa çatdırdıqda isə onların qarşısında hesabat verirdilər. Femistokl, Perikl, Makedoniyalı Filipp kimi məşhur tarixi şəxsiyyətlər bir müddət Qədim Yunanıstanın səfiri vəzifəsində çalışmışdılar.

Qədim Romada diplomatiya daimi müharibələr, ekspansiya, işğal siyasəti şəraitində inkişaf edirdi. Üç Pun müharibəsi dövründə diplomatiya xüsusilə fəal şəkildə aparılırdı. Yunanıstandan fərqli olaraq, Romada ümumi yığıncaqlarda yalnız ən önəmli məsələlər – hərbi və sülh məsələləri həll edilirdi. Qədim Roma diplomatiyasının texnikası üsullar və formaların mürekkəb və eyni zamanda incə işlənib hazırlanması ilə seçilirdi. Hannibal qeyd edirdi ki, Romanın qüdrəti onun hərbi gücündə yox, düşmənlərinin qüvvəsini parçalamaq məharətindədir.

Orta əsrlərdə diplomatiya inkişaf etməyə və təkmilləşməyə başladı. O dövrün tanınmış italyan diplomatı və diplomatiya tarixinin tədqiqatçısı Makiavelli öz dövrünün ən məharətli diplomatı kimi məşhur idi. Makiavelli özünün “Hökmdar” əsərində diplomatiya sənətinin özünəməxsus nəzəriyyəsini əks etdirmişdi: “Nəzərə almaq lazımdır ki, mübarizənin 2 növü var: biri qanun, digəri isə güc vasitəsi ilə. Birinci yol insanlara, ikinci yol isə heyvanlara xasdır, lakin çox vaxt birinci kifayət etmədiyi üçün ikincisinə əl atmaq məcburiyyəti yaranır”. Makiavelli hesab edirdi ki, diplomatiyada ən son ali məqsəd dövlət marağıdır və ona nail olmaq üçün istənilən vasitələrdən istifadə etmək olar. Bu siyasətçinin təbliğ etdiyi diplomatiya makiavellizm adını aldı və özündə mənfi diplomatiyaya xas olan dönüklüyü, hiyləgərliyi ehtiva edirdi. Buna baxmayaraq, Makiavellinin adı diplomatiya tarixinin müəyyən mərhələsi ilə üzvi

surətdə bağlıdır.

Orta əsrlərin beynəlxalq münasibətlərində kilsə böyük rol oynayırdı. Roma papaları öz nümayəndələri-nunsiləri digər ölkələrə göndərirdilər. Nunsii tərcümədə xəbərçatdıran, elan edən deməkdir. Beləliklə, nunsii fəaliyyət göstərdiyi ölkənin hökumətinə papanın iradəsini çatdıran adamdır. Lakin o zaman nunsilər, bir qayda olaraq müvəqqəti idilər, yəni müəyyən zaman çərçivəsində müəyyən missiya ilə səfər edirdilər.

Diplomatik peşəkar kadrlar XV əsrin sonu-XVI əsrin əvvəllərində yaranmağa başlayırdı. Məhz bu dövrdə xaricə daimi işə göndərilən dövlət nümayəndələri təyin edilməyə, həmçinin digər ölkələrdə daimi fəaliyyət üçün missiyalar və səfirliklər təsis edilməyə başlanırdı.

1789-1794-cü illərin Böyük Fransa İnqilabı xarici siyasətin əsas tələbi qismində millətin aliliyi prinsipini irəli sürərək feodal mütləq monarxiyaların diplomatiyasına sarsıdıcı zərbə vurdu. Beynəlxalq münasibətlərin bəzi tarixçiləri hesab edir ki, "klassik diplomatiya" 1815-ci ilin Vyana konqresindən Birinci Dünya müharibəsinə qədər mövcud olmuş, kardinal Rişelyenin "siyasi vəsiyyəti"ndə işlənib hazırlanan "daimi danışıqlar" nəzəriyyəsi ilə müasir diplomatiyanın əsasını təşkil etmişdir. 1815-ci ildə Vyana konqresində qəbul edilmiş reqlament ilk dəfə olaraq diplomatik nümayəndələrin vəzifə və rütbəsinə görə birinciliyini və onların iş qaydasını dəqiq və

aydınlaşdırılmışdır. Fərqli xarakterli beynəlxalq protokolu isə diplomatik nümayəndələrin hüquq və vəzifələrini dəqiqləşdirdi. Bu iki sənəd faktiki olaraq bu gün də dünyanın bütün ölkələrində mövcud olan diplomatik nümayəndələrin vahid rənglərinin təsbit edilməsi üçün ənənəvi əsaslardır.

Yalnız XVIII-XIX əsrlərdə daimi ixtisaslanmış diplomatik aparat formalaşmağa başlayırdı. Bundan öncə dövlət başçısı yanında adətən xarici işlər üzrə mülki müşavir fəaliyyət göstərirdi. Daimi aparat mövcud deyildi. XIX əsrdə bu cür aparat artıq bütün ölkələrdə təsis edilmiş, XX əsrdə isə o dövlət idarəetməsinin bütün sisteminin mühüm, qüdrətli və ixtisaslaşmış hissəsinə çevrilmişdi.

Tarix elminin inkişafında arxivlərin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Çünki qədim və orta ərlər dövrünə aid arxiv materialları bu elmin tədqiqat bazasını genişləndirir. "Tarix" qədim yunan sözü olub "tapmaq üçün axtarış" mənasını verir. Dövrümüzdə qədər gəlib çatan qədim arxiv materiallarına əsasən biz keçmişdə mövcud olan dövlətlərin, xalqların və millətlərin tarixini öyrənmə bilirik. İlk arxivlərə əsasən Misirdə, Ön Asiyada və başqa ölkələrdə rast gəlinmişdir. Yunan tarixçisi Herodot Əhəmənilər İmperiyasına daxil olan xalqlardan bəhs edərkən Azərbaycanın şimalında Kaspilərin adını çəkir. Herodot bəşəriyyət tarixi boyunca ilk tammiqyaslı tarix traktatının müəllifidir. O "Tarix" adında bir əsər yaratmışdı. Onun "Tarix" əsərində yunan-fars müharibələri və

həmin dövrün xalqlarının adət-ənənələri və yaşayışı təsvir edilir. Herodotun işləri antik mədəniyyət üçün böyük qiymətə malik idi. Siseron onu "tarixin atası" adlandırırdı.

Babilistan-Misir əlaqələri haqqında XIX əsrin sonlarında Misirdə Əl-Amarn arxivindən tapılmış diplomatik məktublar ətraflı məlumat verməkdədir. Amarn arxivində firon III Amenxotepin Babil şahı Kadaşman-Enlilə (e.ə.1374-1360) iki məktubu və Kadaşman-Enlilin ona üç cavab məktubu, II Burna-Buriasın (e.ə.1359-1333) III Amenxotepe bir, IV Amenxotepə (Exnaton) beş məktubu, Babilistandan Misirə və Misirdən Babilistana göndərilən hədiyyələrin siyahısı qorunub saxlanmışdır. Qaynaqların təhlili göstərir ki, Babilistanla Misir arasında vaxtaşırı baş verən düşmənçiliyə baxmayaraq, nəinki ticarət-iqtisadi, habelə siyasi əlaqələr də heç zaman kəsilməmiş, ayrı-ayrı hökmdarların dövründə isə "nigah diplomatiyası"ndan da istifadə edilmişdir.

XIX əsrin sonuncu rübündən başlayaraq Misirin Tel-Amar arxivindən mixi yazılı mətnlərdən hetlərin yaşayış tərzini haqqında məlumatlar əldə edilmişdir. Bu mətnlərdə Misir fironlarının (xüsusilə, III Amenemxet və IV Amenxotep-Exnaton) Yaxın Şərqin bir çox dövlət başçıları ilə diplomatik yazışmaları qeyd edilir. Boğazköydə (Hattuşa) tapılmış het hökmdarlarının yazılı sənədlər arxivi het mədəniyyəti barədə müəyyən təsəvvür yaratmağa

imkan vermişdir. Het mədəniyyətinin təşəkkülünə bir sıra etnosların təsiri olmuşdur. Arxeoloqlar burada bir çox mixi yazılı lövhəciklər tapmışdır. Bu qazıntıların ən uğurluları Türkiyə kəndlərindən biri olan Boğazköy (Ankaranın 50 km şərqinə doğru) hissəsində aparılmışdır. Hetlərin Anadoluda mövcud olma ideyaları da məhz bu dəlillərdən irəli gəlir. Boğazköy arxivi rəsmi səciyyə daşıyır, həmçinin mif, əfsanə və mətnləri özündə cəmləşdirmişdir. Bu arxivdə tapılan "III Hattusulinin tərcümeyi-halı" əsəri dünya ədəbiyyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yaxın Şərq xalqlarına məxsus olan bir çox ədəbi nümunələr ("Gilgameş haqqında əfsanə") het dilinə tərcümə olunmuşdur.

Kiçik Asiyada hetlərin hökmranlığı haqqında fərziyyələri alman şərqşünası Q.Vinklerin 1906-1912-ci illərdəki arxeoloji qazıntıları sübut etdi. Hattuşaşda (Boğazköy) aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində də e.ə 1800-1200-cü illər arasında Hetlərə aid müharibə, müqavilə, qanun, kral xatirələri və daha bir çox sənədlərin saxlandığı böyük bir dövlət arxivi ortaya çıxarılmışdır. Bu arxivdəki sənədlərin əhəmiyyətli bir qismi İstanbul, bir qismi də Ankara arxeologiya muzeylərindədir. Burada Orta Asiyanın qədim dövrünü əks etdirən arxiv materiallarına da rast gəlinmişdir. E.ə I əsrə aid keramika üzərində yazılmış o dövrün siyasi və iqtisadi münasibətlərini əks etdirən, habelə Parfiya çarlığına və digər dövlətlərin dövlət sisteminə aid sənədlər də aşkar edilmişdir.

Bu yaxınlarda Vatikan kitabxanasında və məxfi arxivlərində müxtəlif dillərdə yazılan əlyazmalarımız aşkar edilib. Vatikandan gələn sənədlərdə orta əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olan feodal dövlətlərin apardıqları siyasət işıqlandırılır ki, bu da o dövrkü mövcud siyasi durumu öyrənmək baxımından vacibdir. Bundan başqa onların arasında katolik missionerlərin Azərbaycanda olduqları zaman qeydə aldıkları məlumatlar da yer alıb. Sənədlərdən aydın olur ki, Vatikanın missionerləri Şərq ölkələrinin vəziyyətini, eyni zamanda orada xristian dinini təbliğ etmək imkanlarını öyrənirdilər.

Arxivçilik təhsilinin yaranması arxiv işinin inkişafında əhəmiyyətli bir mərhələdir. Buraya peşəkar tarixçi və yüksək ixtisaslı arxivçi kadrlarının hazırlığı daxildir. Arxivçilərin ilk dəfə xüsusi hazırlığı Fransada aparılmağa başladı və hal-hazırda Parisdə BAŞ-ın himayəsi altında arxivçilərin beynəlxalq kursları fəaliyyət göstərir. Əvvəlki dövrü jurnallar olan "Arxivium" və "Yanus" əvəzinə 2001-ci ildən "Komma" jurnalı buraxılır. "Komma" latın dilində vergül mənasını daşıyır, bununla oxuculara bir anlığa dayanmaq, arxivçi sənətinin dinamikası və qaydaları haqqında düşünmək təklif olunur.

Parisdə arxivçilərin Beynəlxalq kursları müntəzəm şəkildə təşkil olunur. Arxivçilərin 1-ci Beynəlxalq Konqresi 1950-ci ildə Parisdə, ikincisi 1953-cü ildə Haaqada, üçüncüsü 1956-cı ildə Florensiyada, dördüncüsü 1960-cı ildə Stokholmda

keçirilmişdir. Həmin təşkilatın təşəbbüsü ilə İkinci Dünya müharibəsi dövründə faşistlər tərəfindən Rumıniyanın, Polşanın, Çexoslovakiyanın, Yuqoslaviyanın, Belçikanın, Norveçin tarixinə aid məhv edilməmiş sənədləri tam kompleks halında həmin ölkələrə təhvil verilmişdi. Çindən Çar hökuməti tərəfindən çıxardılmış Mancur arxivinin sənədləri həmin təşkilat tərəfində 1901-ci ildə Çin hökumətinə qaytarılmışdı.

Keçmiş SSR-də arxiv təhsili mərkəzdə - Moskvada və Leninqradda cəmlənmişdi. Əvvəlcə burada arxivçilərin kursları yaradılmış, Leninqradda 1923-1927-ci illərdə universitetin ictimai elmlərin fakültəsində arxiv bölməsi fəaliyyət göstərmişdir. Həmçinin 1938-1941-ci illərdə Moskva Dövlət Universitetində arxiv bölməsi var idi. Leninqradda arxivlər üçün köməkçi işçi kadrlarının hazırlanması üçün arxiv məktəbi də mövcud idi. Kiyev Universitetinin Tarixi-fəlsəfə fakültəsində arxivşünaslıq kafedrası yaradılmışdı. 1932-ci ildə tarixçilərin hazırlığı üzrə baş təhsil müəssisəsi olan Moskva Dövlət Universitetinin Tarixi-Arxiv İnstitutunun adı dəyişdirilmiş və Arxivşünaslıq İnstitutu adlandırılmışdır. Burada elm və dövlət kargüzarlığının təşkili sahəsində yüksək səviyyəli mütəxəssislər hazırlanırdı. Əslində bütün keçmiş ittifaq üçün tarixi-arxivşünaslıq və kargüzarlıq üzrə mütəxəssislərin hazırlığı yalnız bu ali məktəbin əyani və axşam bölmələrində aparılırdı və sonra qiyabi

bölmə də yaradıldı. Bir müddət sonra burada aspirantura bölməsi təsis olundu. Bu sahədə keçmiş ittifaqda çıxmış bir sıra jurnallar dərc edilmişdi. Belələrinə “Katorqa və sürgün”, “Arxiv əməyinin tarixi”, “Qırmızı arxiv”, “Arxiv işi” və başqa jurnalları misal göstərmək olar. “Arxiv işi” jurnalı arxivşünaslıq məsələləri üzrə tarixi mənbələri, məqalələri və başqa materialları dərc edirdi. “Arxiv işi” jurnalı faşizmlə müharibəyə qədər İttifaq ərazisində ən böyük arxiv nəşri idi. Müharibədən sonra belə materiallar “Sovet arxivləri” jurnalında (hal-hazırda “Yerli arxivlər”) dərc edilirdi. Bu gün böyük tirajlı jurnallar sırasında “Arxivum”, “Arxiv tarixi”, “Yerli arxivlər” və başqalarını da qeyd etmək olar. Bunlar müasir dünyanın arxivçilərinin əməyi olan məşhur, böyük tarixi-arxiv jurnallarıdır.

Arxivşünaslığın əsas terminləri aşağıdakılardır:

Dövlət Arxiv fondu - Dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyəti olan arxiv fondları və arxiv sənədləridir;

Arxiv işi - arxivlərin komplektləşdirilməsi, mühafizəsi, uçotu və arxiv xidmətinin təşkili deməkdir;

Arxiv sənədi - mühafizə edilən və ya edilməli olan, informasiya daşıyıcısının növündən asılı olmayaraq dövlət, cəmiyyət və ya öz mülkiyyətçisi üçün tarixi, elmi, mədəni əhəmiyyət kəsb edən sənəddir;

İş - sənədlərin məcmusu və ya bir məsələyə ayrı-ayrı sahələr üzrə müəyyənləşdirilmiş fəaliyyətə aid olan sənəddir;

İşin təşkili - sənəd dövriyyəsinin, saxlamanın və müəssisənin cari fəaliyyətində sənədlərdən istifadənin təşkilidir;

Arxiv kolleksiyası - bir yaxud bir neçə əlamətlərə görə-yəni tematik, nominal, obyekt, müəlliflik, xronoloji və s. əlamətlərinə görə birləşmiş müxtəlif mənşəli sənədlərin məcmusu arxiv kolleksiyası adlanır;

Dövlət arxivi - arxiv işini həyata keçirən dövlət müəssisəsidir;

Arxiv sənədlərinin müvəqqəti mühafizəsi - dövlət və yerli özünüidarə orqanları, dövlət idarə, müəssisə və təşkilatları tərəfindən arxiv sənədlərinin bu Qanunda nəzərdə tutulmuş müddətdə mühafizəsi;

Arxiv sənədlərinin daimi mühafizəsi - həmin sənədlərin arxivdə, muzeydə və kitabxanada müddətsiz mühafizəsi deməkdir;

Sənəd abidəsi - müəyyənləşdirilmiş qaydada sənəd abidəsi kateqoriyasına aid edilmiş nadir və ya xüsusi tarixi-mədəni dəyəri olan arxiv sənədidir;

Arxiv sənədlərinin mülkiyyətçisi - arxiv sənədləri üzərində sahiblik, istifadə və sərəncam hüququna malik olan subyektdir;

Arxiv sənədlərinin sahibi - arxiv sənədlərinə sahiblik və istifadə hüququnu tam həcmdə, onlar

üzərində sənədin qanunvericiliklə
olunmuş həddə həyata keçirən subyektdir;

Sənəd - latınca documentum-nümünə, şəhadətnamə və ya sübut deməkdir. Qeyd edilmiş və zaman, məkan üzrə təyin edilmiş informasiyaya malik material daşıyıcısıdır. Başqa sözlə sənəd hər hansı faktı və ya hüququ təsdiq edən işgüzar kağızdır;

Arxivin Elmi-məlumat aparatı sənədlərin və sənəd informasiyasının axtarılması üçün nəzərdə tutulan soraq vasitələrinin və məlumat bazalarının müxtəlif növləri üzrə sənədlərin təsviri elementlərinin məcmusudur. Arxivin sənədlərinə elmi-məlumat aparatının sistemi arxivin soraq vasitələrinin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı tamamlanan kompleksidir, səmərəli istifadə məqsədilə sənədlərin tərkib və məzmunu haqqında vahid elmi-metodiki əsaslar üzrə yaradılmış məlumatlar bazasıdır. EMAS-ın vacib elementləri siyahılar, arxiv fondları üzrə soraq kitabçası, kataloqlar və onların funksiyasını yerinə yetirən məlumatlar bazasıdır. EMAS-ın əlavə elementləri göstəricilər və sənədlərin xülasələridir.

Sənədlərin Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv fondunun tərkibinə aid edilməsi onların dəyərinin ekspertizası əsasında aparılır. Sənədlərin dəyərinin ekspertizası-saxlama müddətlərini müəyyən etmək məqsədilə onların dəyərinin müəyyən olunmuş prinsip və meyarlar əsasında öyrənilməsi və daimi saxlamaq üçün seçilməsidir. Sənədlərin Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv fondunun tərkibinə aid

edilməsi tarixilik, komplekslik, meydana gəlməsi, məzmunu, xarici xüsusiyyət meyarları əsasında həyata keçirilir. Sənədlərin dəyərinin ekspertizası təşkilatın kargüzarlığında, təşkilatın arxivində və dövlət arxivində aparılır.

Arxivlərin tipləri və profilləri. Sənədlərin daimi tərkibinin dəyişməsinə görə arxivlər aşağıdakı qruplara bölünür:

- Dövlət arxivləri: mərkəzi, vilayət və başqaları;
- Müəssisələrin və təşkilatların arxivləri;
- İxtisaslaşdırılmış dövlət arxivləri - kino, foto, fonovizual materialları özündə saxlayan arxivlər;
- tibbi sənədləşmənin arxivləri;
- elektron arxivlər;
- elm-texnika arxivləri;
- iqtisadi arxivlər;
- idarə arxivləri;
- şəxsi arxivlər;
- Qeyri-dövlət arxivləri (ictimai təşkilatların arxivləri daxil olmaqla).

Arxivlər profilinə görə yəni, arxivdə saxlanan və saxlanmalı olan sənədlərin tərkibinə görə ümumi və xüsusi, komplektləşdirilən və komplektləşdirilməyən arxivlərə bölünür.

Ümumi arxivlər sənədlərin yaranma vaxtından, informasiyanın verilmə üsulu və texnikasından asılı olmayaraq, müəyyən əraziyə aid olan sənədləri saxlayır.

Xüsusi arxivlər tarixi, məzmunun tematikasına yaxud informasiyanın verilmə üsulu və texnikasına görə məhdudlaşan sənədləri saxlayır. Audiovizual sənədləri, ədəbiyyat və incəsənətə aid sənədləri, ictimai-siyasi təşkilat və hərəkatların sənədlərini, elmi-texniki sənədləri saxlayan arxivlər xüsusi arxivlərdir.

Arxivlər özlərinin komplektləşmə mənbələrində yaranan müasir sənədlərlə öz fondlarının müntəzəm olaraq artırılması, yaxud artırılmamasından asılı olaraq, komplektləşdirilən və komplektləşdirilməyən arxivlərə bölünür.

Arxivlərin əsas funksiyası özündə olan sənədli informasiya vasitəsi ilə cəmiyyətin ehtiyaclarının təmin olunmasına sərf etməkdir. Arxiv sənədlərindən bir çox elmi sahələrdə- mədəni-maarifçilik, tarix və başqa istiqamətlərdə geniş istifadə olunur.

Elmi sahədə. Arxivlərdə saxlanılan sənədlərdən elmi araşdırmaların aparılması, məqalələrin yazılışı, monoqrafiyalar, həmçinin kurs, diplom işləri, elmi topluların nəşri, məlumat kitabçalarının yaradılması, sənədlərin icmalları və s. işlərdə geniş istifadə edilir. Bu tipli tədqiqatlar arxivin işçiləri, alimlər, həm də tələbələr və məktəblilər tərəfindən aparıla bilər.

Mədəni-maarifçilik sahəsində sərgilərin hazırlığı, muzey ekspozisiyaları, məruzələr, kitabçalar, ekskursiyaların keçirilməsi və kütləvi informasiya vasitələrlərində elmi məlumatların dəqiqləşdirilməsi zamanı arxiv sənədlərindən geniş şəkildə istifadə edirlər. Müxtəlif növ təhsil müəssisələrində, ali məktəblərdə dərslər və mühazirələr hazırlayırlar.

Genealogiya sahəsində. Ümumiyyətlə arxiv mənbələrinin öyrənilməsi və xüsusən şəxsi fondlardan istifadənin xüsusi əhəmiyyəti vardır, xüsusən də köməkçi tarixi fənn olan genealogiya elmi üçün. Bu elm nəsilərin mənşəyini, soyadları, ayrı-ayrı şəxslərin qohumluq və ailə əlaqələrini, şəcərələri öyrənir. Genealoji məlumatı tarixçi-arxivçilər üçün arxiv işçisi

verir və bu məlumat onlar üçün bioqrafik məlumatın xarakterini anlamağa kömək edir. Bu cür sənədlərdə mülk, sosial və siyasi münasibətlər, irsi və nəsil hüquqları əks etdirilir.

Paleoqrafiya sahəsində. Tarixçi və arxivçiyə paleoqrafiya mənbələrinin öyrənilməsində arxiv sənədləri əvəzsiz xəzinədir. Paleoqrafiya qədim tarixi yazıları tədqiq edir, istifadə olunan material və qədim yazı alətlərini aşkar edir və qrafik formaların inkişafının qanunauyğunluqlarını öyrənir. Sənədin xarici əlamətlərini təhlil edir, yazının tarixini və yerini müəyyən edir. Arxivçi üçün mənbənin xarici əlamətlərinin öyrənilməsi çox əhəmiyyətlidir. Necə ki, həm əl ilə, həm də mexaniki yolla (yazı maşını, çoxaldıcı aparatlar və s.) yazılmış mətnlərdə, təkrar hasil edilmiş kağız mətnlərin öyrənilməsi, xətlər, hərflərin yazılışının xüsusiyyətləri, əlyazmanın xarici tərtibatının stili müəllifin tədqiqatı üçün böyük əhəmiyyətə malik ola bilər.

Tekstologiya - filologiya və tarix elmlərinin mətnlərin tədqiqi və nəşri ilə məşğul olan elm sahəsi. Başqa adı mətnşünaslıqdır. İxtisaslaşmış arxivçinin işi üçün tekstologiya böyük əhəmiyyətə malikdir. Tekstologiyanın məqsədi-tarixi sənədlərin mətninin dəqiq qurulması, tarixi mənbələrin öyrənilməsi məqsədi ilə mətnlərin toplanılması və onun nəşrləri, fərqli izah etmələrin aşkarlanması, müxtəlif siyahıların və redaksiyaların əlaqələri, başqa mənbələrlə onların qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyən

edilməsi, intellektual və mexaniki saxtakarlığın üzə çıxarılması. Tekstologiya həmçinin arxiv materiallarının nəşrə hazırlanması zamanı böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki, əsas mətnin qurulması vacibdir. Bu zaman variantların analizi üçün mətnlərin seçimi və yerləşdirilməsi, mətnlərin mənşəyinin vaxtından asılı olaraq spesifik xüsusiyyətlərə malik olmalıdır.

Arxiv işi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq XX əsrin əvvəllərindən başlamışdır. 1923-cü ildə Osloda və 1928-ci ildə Brüsseldə arxiv işi sahəsində elmi konfranslar keçirilmişdir. Dünyanın bir sıra dövlətləri - Finlandiya, Fransa, Rumıniya, İsveçrə, İsveç və keçmiş SSRİ-yə daxil olan ölkələr arasında mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələr haqqında sənədlərin üzə çıxarılması sahəsində əməkdaşlıq etməyə başladılar. Dövlətlər arasında diplomatik, elmi, mədəni və iqtisadi əlaqələrin tarixi üzrə arxiv sənədlərinin nəşrləri meydana çıxmağa başladı. Arxiv işinin inkişafı üzrə müxtəlif ölkələrin arxivçiləri arasında daimi əlaqələr yaratmaq üçün arxivçilərin beynəlxalq təşkilatının yaradılmasını tələb edilirdi. Arxiv işi sahəsində dünyada ilk beynəlxalq təşkilat 1931-ci ildə Millətlər Cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə Arxiv üzrə Daimi Məsləhət Komitəsi yaradılıb. Həmin bu təşkilat 1934-cü ildə beynəlxalq səviyyədə arxiv materiallarının nəşrinə başladı. Ancaq İkinci Dünya müharibəsindən sonra bu təşkilat öz fəaliyyətini dayandırdı.

BMT-in təkidi ilə 1948-ci ildə inkişaf etmiş ölkələrdən ibarət Beynəlxalq Arxiv Şurası yaradıldı. Beynəlxalq Arxiv Şurası YUNESKO nəzdində məsləhətçi statusu olan beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatıdır. BAŞ-ın məqsədi heç bir fərq və məhdudiyyət qoymadan bütün ölkələrin arxiv təşkilatları və arxivçiləri ilə qarşılıqlı münasibətlərin və əməkdaşlığın inkişafı, arxiv idarəetmə inkişafı, arxiv idarəetmə sahəsində nəzəri və praktiki araşdırmaların tətbiqi, peşəkar arxiv tədqiqatına dəstək və inkişaf etməkdə olan ölkələrin arxiv işinə texniki yardım göstərməkdən ibarətdir. BAŞ-ın səlahiyyətli orqanı Baş Assambleyadır. Baş Assambleyanın tərkibi aşağıdakı kimidir:

- a) İcraiyyə Komitəsinin üzvləri və BAŞ-ın regional şöbələrinin və seksiyaların sədrləri;
- b) A, B, C kateqoriyalarının hərəsindən 1 nümayəndə;
- c) D və E kateqoriyalarının üzvləri.

BAŞ-ın təxminən 1400 üzvü var. İcraiyyə Komitəsinin iclaslarında BAŞ-a üzvlüyə qəbul olunmaq, üzvlükdən çıxmaq və ya bir kateqoriyadan digərinə keçmək məsələlərinə baxılır.

BAŞ-ın qərargahı Parisdə yerləşir. Burada BAŞ-ın baş katibi və daha 6 əməkdaşı işləyir.

Baş Assambleyanın iclası 4 ildən bir konqreslə eyni vaxtda keçirilir. Baş Assambleyada BAŞ-ın bütün üzvləri çıxış edə bilərlər, lakin səsvermə hüququna yalnız A və B kateqoriyalarının üzvləri

malikdir. Bu da qərarların qəbul olunmasında coğrafi tarazlığın saxlanması məqsədini daşıyır. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi 1996-cı ildən bu beynəlxalq qurumun üzvüdür. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi A kateqoriyasına qəbul edilmişdir. Ölkəmizi 1996-cı ildə Pekində ilk dəfə 13-cü və 2000-ci ildə Barselonada 14-cü konqresdə Milli Arxiv İdarəsinin rəisi A.Ə.Paşayev təmsil etmişdir. Arxivlərimiz Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olan ölkələrin arxivləri ilə yanaşı bir sıra qonşu ölkələrin arxivləri, xüsusilə Türkiyə və İran arxivləri ilə geniş əlaqələr yaratdı. Bu gün ABŞ, İngiltərə, Fransa, Almaniya, Türkiyə, İran, Belçika, Polşa və başqa ölkələrdən olan tədqiqatçılar respublikamızın arxivlərində saxlanılan elmin müxtəlif sahələrinə aid sənədlərdən geniş istifadə edirlər. Bu ölkələrin arxivlərində saxlanılan xalqımızın tarixinə aid sənədlərin toplanması üçün bizim qarşımızda geniş imkanlar yaranmışdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv Fondu haqqında qanunu № 694 – I Q. Bakı: 22 iyun 1999.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: I, VII, VIII, IX cild.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivləri məlumat kitabı, Bakı: 2003.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivləri. Məlumat kitabı. Bakı: N.P.B, 2003, 168 s.
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivlərinin əsas iş qaydaları. Bakı: 2011, 251 s.
6. Azərbaycan rayon və şəhər arxivlərinin işinə dair elmi-metodiki göstərişlər məcmuəsi. Bakı: 1963
7. İdarə, təşkilat və müəssisə arxivlərinin iş qaydaları. Bakı: Birləşmiş nəşriyyat, 1961.
8. Solmaz Qaşqay. Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2006, 91 s.
9. Sənəd materiallarının fondlaşdırılmasının əsas qaydaları. Bakı: 1961, 19 s.
10. SSRİ Dövlət Arxivlərinin əsas iş qaydaları. Bakı: 1989.
11. SSRİ Dövlət Arxivlərində sənəd materiallarının təsvir edilməsinin əsas qaydaları'nın təsdiq və tətbiq olunması haqqında SSRİ DİN Baş Arxiv İdarəsinin 30 avqust 1951-ci il tarixli əmri № 51. Bakı: 1961.
12. Sovet Arxiv işinin 50 illiyinə dair (Arxiv işinə aid əsas qərarlar). Bakı: 1970.
13. Musayev Eynulla. Kargüzarlığın təşkili. Bakı: 2012.

14. Arşiv ve arşivcilik bibliyografyası (Türkçe ve yabancı dillerde yayınlanmış kaynaklar), 1978.
15. İshak Keskin. Ş.Nihal Somer. Nizamettin Oğuz. "İsmet Binark armağanı". İstanbul: 2015.
16. Автократов В.Н. Общая теория архивоведения. Вопросы истории, 1973, № 8.
17. Актуальные проблемы Архивоведения и документоведения естественно научные вопросы Архивного дела. Москва: 1981, 320 л.
18. Алексеева Е.В., Афанасьева А.П., Бурова Е.М. Архивоведение. Учебник. Москва: Издательский центр, 2005, 270 л.
19. Архивное право//Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890-1907.
20. Архивы и архивное дело в иностранных государствах. Под ред. В.В.Максакова.- вып.1, - М.1959, вып.2 -М. 1957.
21. Богазкёйский Турция Хаттушаш (Центральная Анатолия(Анталия) Архив хеттских царей.
22. Булюлина Е.В. Архивоведение. Учебно-методическое пособие. Волгоград: 2001, 48 л.
23. Джафаров Ф.А. Центральный государственный Архив Нахичеванский АССР. Баку: 1989, 97 л.
24. Иофе Валерий Г. История Архивного дела в Средней Азии, Узбекистане и основные Архивы Современного Узбекистана Методическое пособие для студентов бакалавриата (Архивоведение), Ташкент: 2009, 43 л.

5. Иофе Валерий Г. Архивоведение. Ташкент: 2011.
6. Исторический архив. Россия и Великобритания. XVI-XX вв. Специальный выпуск. М., 2005, № 1.
7. Канеса Турция Кюль-Тепе Архив ассирийской колонии 20-19 вв. до н.э.
8. Киселева М.Ю. Научно-справочный аппарат Архива Российской академии наук.(1728-1936 гг.)// Вестник архивиста. М. июль-октябрь 2006 г. № 4-5.
9. Крайская З.В Организация архивного дела в СССР. М., 1980.
10. Максаков. Архивное дело в первые годы Советской власти. Москва: 1959, 161 л.
11. Малышева С.Ю. Основы Архивоведения. Учебное пособие. Казан: 2002, 85 л.
12. Маяковский И.Л Очерки по истории архивного дела в СССР. М., 1960.
13. Михайлов О.А. Влияние информационной технологии на теорию и практику архивного дела// Вестник архивиста, - М., 1992, № 6 (12).
14. Моллаева М.М. Архивное дело в Туркменистане в 1991-2007 гг.// М. Отечественные архивы. М., 2007, № 6.
15. Основные правила работы государственных Архивов. Москва: 1962, 191 л.
16. Плате А. Стратегия ЮНЕСКО в отношении развития архивного дела.// Вестник архивиста. — М., 1995. № 6 (30).

37. Старостин Е.В. Зарубежное архивоведение: проблемы истории, теории и методологии. М., 1997.
38. Тарле Е.В. Национальный Архив Франции.- Соч. .т; 4 М.1958.
39. Тельчаров А.Д. Архивоведение. Конспект лекций. Москва: Приор издат, 2004, 64 л.
40. Теория и практика Архивного дела в СССР. Учебное пособие, Москва: 1958, 325 л.
41. Теория и практика Архивного дела в СССР. Под редакцией проф. Л.А.Никищевой и доц. Белова Г.Л. Издательство «Высшая школа», Москва: 1966, 467 л.
42. Хорхордина Т.И. История архивоведческой мысли в России: генезис, становление и развитие: Середина XIX начало XX вв. (<http://www.dissercat.com/content/istoriya-arkhivovedcheskoi-mysli-v-rosii-genezis-stanovlenie-i-razvitie-seredina-xix-nachal>) Диссертация доктор исторических наук. М., 2004.
43. Чмыхалов А.Ю. Архивное дело. Учебное пособие. Томск (Томский Политехнический Университет), 2004, 68 л.

GİRİŞ	3
I FƏSİL: Arxivlərin yaranma tarixi	12
II FƏSİL: Yeni dövrdə arxiv işinin tarixinin əsas cəhətləri	26
III FƏSİL: Arxiv işinin yaranma tarixi və arxivşünaslıq	58
IV FƏSİL: Arxivşünaslıq elmi	71
NƏTİCƏ	94
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	99

Fəxrəddin Cəfərov
Məmməd Əliyev

ARXIV İŞİNİN YARANMA TARİXİ VƏ
ARXIVŞÜNASLIQ
(Dərs vəsaiti)

Nəşriyyatın direktoru: Hüseyin Hacıyev
Texniki redaktor: Gülbəniz Məmmədova
Dizayn: Müşfiq Hacıyev
Cildçi: Azad Həmzəyev
Montaşçı: Elmira İsmayılova

Çapa imzalanmış 12.12.2017-ci il
Kağız formatı 60x84^{1/16}, çap vərəqi 6,5
Sifariş 554, sayı 200

ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+912) 493-74-10
Email: Poliqrafiya@mail.ru